MARS *et* HISTORIA

24e Jaargang nummer 1 - januari/februari 1990

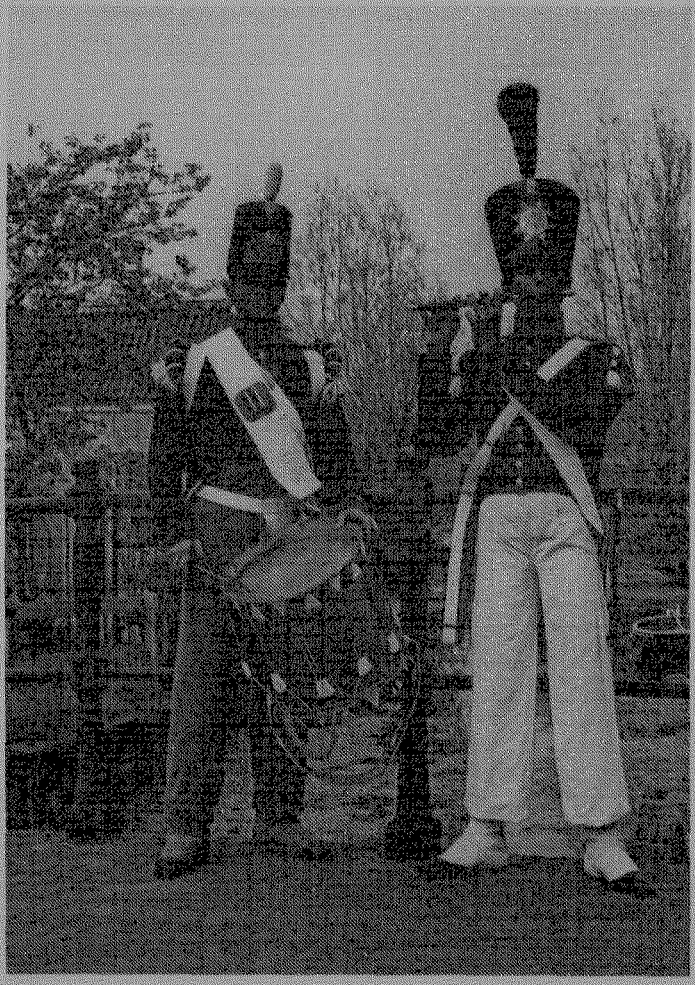

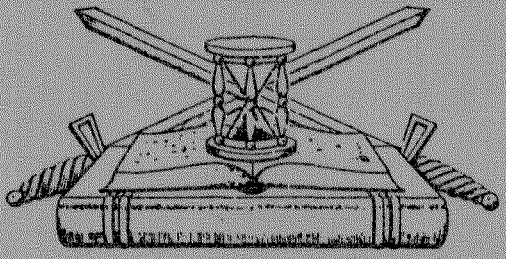

ORGAAN
van de Nederlandse Vereniging ter beoefening van de Militaire Historie. Opgericht 20 augustus 1966. Verschijnt 6 x per jaar.

Beschermheer: Z.K.H. Prins Bernhard der Nederlanden.

SAMENSTELLING VAN HET BESTUUR:
Voorzitter: H. Muller, **Vice-Voorzitter:** F.J. van Lier, **1e Secretaris:** Mevr. P.H.Th. Dumon, **Penningmeester:** drs. J.A. Bom, **2e Secretaris:** E.W. van Popta, **Leden:** Jhr.Mr. D.J.H.N. den Beer Poortugael, J. van den Berg, B.C. Cats, H.F. Fabri, C.N. Nicolas, Mr. Ch.L.M. Schaepman.

ADRESSEN DAGELIJKS BESTUUR:
Voorzitter: Willem III-laan 14, 4835 LB Breda, tel.: 076-653239. **Vice-Voorzitter:** Herenstraat 9, 4116 BK Buren. **Secretaris:** Aart van der Leeuwlaan 56, 2624 LD Delft, tel.: 015-567564. **Penningmeester:** Storm van 's-Gravesandeweg 23, 2242 JB Wassenaar, tel.: 01751-18624. De contributie bedraagt per jaar min. *f* **35,00**, te storten op rek.nr. **65.82.12.125** van de Nederlandsche Middenstandsbank te Wassenaar, t.n.v. de Nederlandse Vereniging van Militaire Historie of op giro **29 40 790** van de N.V.M.H, te Wassenaar.
SAMENSTELLING REDAKTIECOMMISSIE: J. van den Berg, H.F. Fabri, E.W. van Popta. Redaktie-adres: Mgr. Bekkerslaan 151, 2286 CE Rijswijk (Z.H.), tel.: 070-3937425.
Ledenadministratie: E.W. van Popta, Mgr. Bekkerslaan 151, 2286 CE Rijswijk(Z.H.), tel.: 070-3937425.

AFDELINGSCORRESPONDENTEN:

(1) 'KRIJGSGESCHIEDENIS, KORPSGESCHIEDENIS KL' vóór 1813 olv drs. J.P.C.M. van Hoof, Smaragdhorst 185, 2592 RJ 's-Gravenhage, 070-385582
ná 1813 olv E.H. Brongers, Rhodestraat 20, 6363 AZ Wijnandsrade (gem. Nuth) 045-242962
(2) 'TRADITIES EN CEREMONIEEL' olv P. van der Burg, Hoofdstraat 94, 3972 LC Driebergen 03438-17588
(3) 'UNIFORMKUNDE' olv F.A.Th. Smits jr., Wilgendreef 289, 2272 ET Voorburg 070-3873961
M. Talens, Salomonszegel 115, 7322 ET Apeldoorn 055-661706
(4) 'RIDDERORDEN EN ONDERSCHEIDINGEN' olv H.G. Meyer, Vollenbergstraat 6, 5801 RP Venray 04780-82992
B.W. Wagenaar, Händelstraat 18,1901 VA Castricum 02518-53084
(5) 'MILITAIRE EMBLEMEN' olv. B.C. Cats, Claudiagaarde 72, 1403 JR Bussum 02159-13563
C. van Ekeris, Anslostraat 183, 2533 KD 's-Gravenhage 070-3886566
(6) 'WAPENS EN MUNITIE' olv J. Lenselink, Oxfordlaan 49, 2314 EB Leiden 071-894012
(7) 'MILITAIRE MUZIEK' olv mr. R.A. Schimmel, De Mildestraat 57, 2596 SW 's-Gravenhage 070-3246568
(8) 'OVERZEESE VERSTERKINGSWERKEN MET NEDERLANDSE HISTORIE' olv A.F. Lancker, Weidemolen 56, 1703 TB Heerhugowaard 02207-43171
(9) 'MARITIEME GESCHIEDENIS' olv M.K. Zaagman. Ds. Van den Boschlaan 225, 2286 PH Rijswijk (Z.H.) 070-3946539
(10) 'NAPOLEONTICA' olv Joh. Schaede, Wouwermanstraat 31 111, 1071 LW Amsterdam 020-6624311
(11) 'TWEEDE WERELDOORLOG' olv J.H. Berlemon, J.F. Kennedylaan 70, 2324 EX Leiden 071-315737
(12) 'MILITAIRE EN CIVIELE MINIATUURFIGUREN' olv. C. Frazer, Saffraanplein 1,1314 HJ Almere 03240-42868
(13) 'VAANDELS EN STANDAARDEN' olv Kl. Sierksma, 'Nij Midgaard', Woelwijk 1, 9255 KE Tytsjerk 05118-2524
(14) 'EERSTE WERELDOORLOG' olv dr. F. Snapper, Burg. Patijnlaan 136,2585 BM 's-Gravenhage
(15) 'KONINKLIJKE MARINE' olv B.E. Stuit, Middelzand 2711, 1788 CM Den Helder 02230-44649
(16) 'MILITAIRE GENEALOGIE' olv G. van Zuijdam, Dennenlaan 12, 7313 AM Apeldoorn 055-553839
(17) 'MILITAIRE FOLKLORE' olv F.W. van Steen, Lion Cachetstraat 2, 3851 ZE Ermelo 03417-51983
(18) 'MILITAIRE VOERTUIGEN EN TANKS' olv M.C. van der Hoog, Surinamestraat 40, 2585 GK 's-Gravenhage 070-3634391
J. Bloemendaal, Scheldelaan 10, 2105 XG Heemstede 023-291324
W. den Dunnen, Hendrik Hamelstraat 58, 2595 VM 's-Gravenhage 070-3834659
(19) 'KONINKLIJKE LUCHTMACHT' olv J. van den Berg, Cronestein 85, 2804 EL Gouda 01820-34283
Dr. P.C. Boer, Waterklaver 2, 2804 PN Gouda 01820-35332
(20) 'KNIL' olv C.A. Heshusius, Van Alkemadelaan 350, flat 316, 2597 AS 's-Gravenhage 070-3248495
(21) 'MILITAIRE BIBLIOGRAFIE TIJDSCHRIFTEN' olv Drs. M.J. Lohnstein, Vondellaan 15, 6881 MC Velp 085-618696
(22) 'MILITAIRE GEDENKTEKENS EN MONUMENTEN' olv drs. J.A. Bom, Storm van's-Gravesandeweg 23, 2242 JB Wassenaar 01751-18624
J. Albarda, Lindenheuvel 12A, 1217 JX Hilversum 035-46815
(23) 'KORPS MARINIERS' olv drs. J. Nuis, Graaf Willem de Oudelaan 187, 1412 AS Naarden 02159-46037

Reeds verschenen nummers kunt U, zolang de voorraad strekt, aanvragen bij de heer J. van den Berg, Cronestein 85, 2804 EL Gouda.
Losse nummers, inclusief portokosten *f* 6,75, over te maken aan de penningmeester. Het vierde Lustrumnummer (nr. 5/86): *f* 12,50, inclusief portokosten.

MARS *et* HISTORIA

De 'NEDERLANDSE VERENIGING TER BEOEFENING VAN DE MILITAIRE HISTORIE', opgericht op 20 augustus 1966 en erkend bij K.B. no. 50 van 14 juni 1968, is er voor allen, die zich verdiepen in de studie van geschiedenis, ceremoniëel, tradities, uniformen, emblemen, wapens en onderscheidingen van militaire en semi-militaire organisaties, meer in het bijzonder die van Nederland en de (voormalige) overzeese Rijksdelen.

INHOUD

In memoriam F.J.A. Lutz
Drs. R.P. de Graaf: Het konflikt Zeeland bewester Schelde, 1256-1323 (2)
C. Blijleven: Rupspantservoertuigen Carden-Loyd en de Rupspantservoertuigen Carden-Loyd VI van het Nederlandse leger.
C.J.M. Kramers: Joodse legerkorpsen, ook in Nederland.
Drs. F.J.C.S. van den Bergh: Nijmegen en haar garnizoen (1760-1770)
Bestuursmededelingen
13e Opgave van aanvulling en wijziging op de ledenlijst van september 1987
Filmdag Mars et Historia 21 april
Jaarprogramma 1990
Open dagen Krijgsmacht
Boekbesprekingen

21 april a.s.

FILMDAG

Zie elders in dit nummer!

HERHALING OPROEP JUBILEUMTENTOONSTELLING

Zoals eerder is aangekondigd zal ter gelegenheid van het 5e lustrum van de vereniging in 1991 in het museum Flehite te Amersfoort een grote jubileumtentoonstelling worden gehouden.
Het hoofdthema van de tentoonstelling is 'De Nederlandse Schutterij van 1813 tot 1907'.

Het ligt in de bedoeling daarnaast ook aandacht te besteden aan andere instellingen zoals: Bijzondere Vrijwillige Landstormen, de Landstormkorpsen, Burgerwacht, Studentenweerbaarheden, Korps Nationale Reserve, Marechaussee Reserve, Korps Luchtwachtdienst.
Het bestuur van de vereniging zou graag zien dat deze tentoonstelling door zoveel mogelijk leden zelf wordt gedragen. Vandaar een dringend beroep op bereidheid uwerzijds uit uw collectie stukken betrekking hebbende op de schutterij of zoals in de uitbreiding van het hoofdthema is aangegeven op bruikleenbasis ter beschikking van de Lustrumcommissie te willen stellen. Alle stukken zullen worden verzekerd.
Gaarne bericht aan:

D.J.H.N. den Beer Poortugael
Gezichtslaan 10
3971 BJ Driebergen
Tel.: 03438-17132

Sluitingsdatum inzending kopij voor het mei-juninummer: 31 maart 1990.

Op de voorkant:
Links: Tamboer der Nationale Militie 1815. Rechts: Pijper Joodse compagnieën Amsterdamse Schutterij 1822-1829. *Afb.:* Koninklijk Nederlands Leger- en Wapenmuseum, Leiden

In memoriam F.J.A. Lutz

Op 29 januari jongstleden overleed te Bilthoven, op de leeftijd van 78 jaar, ons oud-bestuurslid, de kolonel van de Koninklijke Luchtmacht b.d. F.J.A. Lutz. Als mede-oprichter stond hij in 1967 aan de wieg van Mars et Historia en diende vervolgens de vereniging een lange reeks van jaren als bestuurslid.

Kolonel Lutz was een luchtvaartman in hart en nieren. Al op jeugdige leeftijd toonde hij belangstelling voor het vliegbedrijf, maar zijn grootste wens was zelf te mogen vliegen. Die wens ging in vervulling toen hij op 15 mei 1935, als tweede-luitenant der Artillerie, werd gedetacheerd bij de Luchtvaartafdeling te Soesterberg voor de opleiding tot vlieger. Op 24 april 1936 behaalde hij het felbegeerde militair vliegbrevet, werd aangesteld tot vlieger en overgeplaatst van het Wapen der Artillerie naar de Luchtvaartafdeling.

Bij het uitbreken van de oorlog op 10 mei 1940, was eerste-luitenant Lutz als vlieginstructeur bij de Elementaire Vliegschool te Vlissingen (Souburg) ingedeeld. Op 14 mei 1940 vertrok hij samen met de overige instructeurs en leerlingen in een twintigtal vliegtuigen richting Frankrijk. Via Cherbourg bereikte hij op 31 mei 1940 Engeland. Vanwege een gebrek aan vlieginstructeurs bij de Marineluchtvaartdienst in Indië, werd hij gedetacheerd bij de MLD en vertrok op 1 september 1940 naar Nederlands-Indië, waar hij tot 30 augustus 1941 verbleef. Terug in Engeland werd Lutz gedetacheerd bij de Royal Air Force Volonteers Reserve. Als jachtvlieger bij het 118 en 167 Squadron nam hij deel aan verschillende oorlogsvluchten. Vanwege zijn ervaring en gebleken kwaliteiten als stafofficier werd hij op 22 januari 1944 benoemd tot Hoofd van het Bureau Organisatie van de Afdeling Militaire Luchtvaart van het Ministerie van Oorlog. Na ook nog enige tijd de functie te hebben bekleed van verbindings-officier tussen het Britse Ministerie van Luchtvaart en het Directoraat der Nederlandse Luchtstrijdkrachten te Londen, keerde hij op 2 maart 1946 weer terug in Nederland.

In de nieuwe na-oorlogse Luchtmacht vervulde Lutz nog een groot aantal belangrijke posten, zoals waarnemend-hoofd van de Afdeling Personeel van het Directoraat Luchtstrijdkrachten, Commandant Vliegbasis Woensdrecht, Hoofdofficier-toegevoegd aan het Comité van Verenigde Chefs van Staven, Luchtmacht- tevens militair- en marine-attaché te Ottawa, Hoofd Sectie Krijgsgeschiedenis van de Koninklijke Luchtmacht om tenslotte als Commandant Korps Luchtmachtstaven tevens Commandant Vliegbasis Ypenburg op 1 november 1970 eervol met ontslag te gaan.

Kolonel Lutz had voor alles wat om hem heen gebeurde een intense belangstelling. Zijn interesse in de militaire historie bleef bestaan en menigmaal bezocht hij het Militaire Luchtvaart Museum, waarbij ik hem de nieuwe aanwinsten mocht tonen. Mars et Historia lag hem na aan het hart, regelmatig informeerde hij naar de stand van zaken.
Kolonel Lutz, wij zullen U missen.

J. van den Berg

Drs. R.P. DE GRAAF

Het konflikt Zeeland bewester Schelde, 1256-1323 (vervolg)

INLEIDING

Het eerste artikel over dit eeuwenoude konflikt eindigde met de *Dit de Péronne* uit september 1256, waarna Margaretha van Vlaanderen, een maand later, het feitelijk gezag over het gebied aan Holland overdroeg. Vlaanderen zat toen diep in de schulden. In Holland nam Floris de Voogd, de overwinnaar van Westkapelle, de regering over het graafschap waar tot zijn dood in 1258. Hij zorgde voor een Zeeuwse 'keur'; een wetboek waaraan de ingezetenen zich hadden te houden. De beroemde zoon van de in 1256 gestorven graaf/Roomskoning Willem II, Floris V, was op dat moment nog een kind, zodat zijn tante - zuster van wijlen Willem II en Floris de Voogd - Aleid van Avesnes voor hem het bestuur moest waarnemen.
Graaf Otto II van Gelre viel op 22 januari 1263 in de winter Zeeland binnen en versloeg bij de Vernoudzee bij Reimerswaal Aleid en haar aanhang. Floris V werd vermoedelijk in 1266 twaalf en daarmee meerderjarig. Hij huwde Beatrix, de dochter van de Vlaamse (!) graaf Gwijde. Otto trok zich vervolgens terug . Volgens F.W.N. Hugenholtz in zijn veelgelezen werk over Floris V, was 'de vijandschap (met Vlaanderen) weliswaar latent aanwezig', maar waren de verhoudingen tussen schoonvader en -zoon redelijk. (25) Het was Floris een doorn in het oog dat volgens het verdrag uit 1256 de Vlaamse graaf *de iure*, op papier, leenheer over Zeeland bewester Schelde bleef. Floris wilde het onderste uit de kan en hij verzocht Roomskoning Rudolf van Habsburg hem terwille te zijn. Met succes; op 24 maart 1287 volgde er een oorkonde, waarna Floris niet meer aan de Vlaamse graaf, maar aan hem, de Roomskoning leenhulde verschuldigd was. De reaktie van Gwijde laat zich raden. Verontwaardigd over Floris' sluwe streken zon hij op wraak. Een voor hem politiek gunstige ontwikkeling was de gewijzigde houding van de Zeeuwse adel. Begin jaren '50 hadden de edelen sympathie voor het Hollandse gravenhuis. Dit was veranderd, met name de bepalingen in de keur vonden ze verregaand, net als de persoonlijke bemoeienis van graaf Floris in Zeeuwse feodale aangelegenheden. In april 1290 zag Gwijde zijn kans schoon en viel hij Walcheren binnen, gesteund door de Zeeuwse adel. Laat ik hiermee beginnen en net als in annalen de gebeurtenissen per jaar rangschikken.

1290

Gwijde's komst geschiedde op verzoek van de heren Wolfert van Borselen en Jan van Renesse; 'Maer als dit Graef Floris vernam soo sende hy sijn Wijf met den jonghen Jan sijn soon in Middelburch om de Stede te bewaren.' (26) Graaf Gwijde had zijn zoons Jan van Namen en Robrecht van Bethune met het commando belast en, zoals onder blijkt was het wellicht delicaat, maar in ieder geval opportuun van Floris om hun zuster Beatrix naar de plaats des onheils te sturen. De opstandige Zeeuwen vochten mee in het Vlaamse leger tijdens het beleg van de stad. Het gewone volk, 'de ghemeente entie steden', zou Floris trouw gebleven zijn. H. Obreen laat zien, op basis van oorkondenstudie, hoe handig Floris te werk ging om

zich bondgenoten te verschaffen. Op 8 en 13 januari 1290 was hij te Middelburg, 24 februari te Veere, 14 maart weer te Middelburg net als op 28 maart en 4 april. Toen werd de stad waarschijnlijk volkomen door de Vlamingen ingesloten, want hij duikt op 15 april weer te Dordrecht op. Hij beloofde de Zeeuwen schadeloosstelling voor eventuele vernielingen. Edelen en steden beloofde hij privileges. (27) De Vlamingen vielen in groten getalen aan: 'Al hadden de Vlaminghe ghere De porte te winnen, si ne conden. De Mortier was te dien stonden Ghemannet ende ghespiset wel.' Waarschijnlijk was de Mortier een kasteel aan de Oostzijde van de stad om de waterverbinding tussen Middelburg en de, wat we nu noemen, Westerschelde te beveiligen. Er zijn twee redenen om aan te nemen dat de Vlamingen vanuit het Z-O de stad aanvielen. Ten eerste noemt Stoke expliciet het strijdperk rond de Mortier en is het genoemde water een voor de hand liggende plaats om op dat punt de Vlaamse landingsvloot voor anker te leggen. Ten tweede spreekt een voor ons belangrijke kroniekschrijver Johannis de Beka: 'Florentius comes . . . festinavit Guidoni . . . cum eo bellum navale committere', 'Graaf Floris haastte zich om met Gwijde een zeeslag aan te gaan.' (28) Over logistiek gesproken: de Mortier is niet alleen goed bemand maar ook adequaat van voedsel voorzien. Het is een feit dat bij belegeringen - toch uiteindelijk de manier om kastelen en steden tot overgave te dwingen - eerder de logistiek dan de taktiek van doorslaggevend belang is. Middelburg hield het niet langer vol. Terwijl Floris vanuit Zierikzee alle pogingen deed om een ontzettingsleger op de been te krijgen, waren de verdedigers ten einde raad. Wellicht heeft Beatrix nog familiale druk bij haar broers moeten uitoefenen, want, aldus Hugenholtz: 'Na ruim een maand verzet te hebben geboden sloot Middelburg met de vijand een verdrag op 19 mei 1290 dat typisch was voor de oorlogvoering in de middeleeuwen: indien voor 24 mei geen hulp was komen opdagen zou de stad zich op de dag daarna overgeven. (29) Deze schikking werd door de tijd achterhaald. Hertog Jan I van Brabant, bekend van de slag bij Woeringen uit 1288, nodigde beide partijen uit te Biervliet, een eilandje in de Westerschelde ten Z-O van Vlissingen. Dit was een mooie kans voor Gwijde. Hij nam zijn recalcitrante schoonzoon gewoon gevangen en bewerkte een nieuwe uitspraak over Zeeland bewester Schelde . Op 12 juni werd bepaald dat Floris alsnog bij Gwijde leenhulde moest doen. Tevens moest hij voor het Zeeuwse gebied een nieuwe keur uitvaardigen, kortom voor Floris een vernederende gang van zaken. Hij weigerde dan ook om de verschuldigde feodale ceremonie en juridische arbeid te verrichten. In 1295 werd de Zeeuwse adel hem eindelijk weer trouw, mede doordat Eduard I van Engeland (toen nog bondgenoot van Floris en in ruzie met Vlaanderen) haar daartoe had aangespoord. Floris achtte toen de tijd rijp om de snode Gwijde opnieuw aan te pakken.

1295

Wat vast staat is dit: eerst plunderden de Hollanders in Vlaanderen, daarna kwamen ter represaille de Vlamingen over naar Zeeland. Over de verwarrende beschrijvingen van de gebeurtenissen die dit jaar plaatsvonden, bestaan twee verschillende lezingen. Die van Melis Stoke (straks) en die van anderen (om mee te beginnen).
Johannis de Beka en Cornelius Aurelius, de schrijver van de populaire Divisiekroniek, zijn het met elkaar eens: Gwijde is begonnen. Hoezo? Omdat hij afgunstig was op de goede relatie tussen koning Eduard en graaf Floris en aangezien laatstgenoemde voor besprekingen in Engeland was, kon hij mooi Zeeland bezetten. (30) Hier doen zich nog geen wezenlijke verschillen voor met Stoke's beschrijving. Toen Floris van Gwijde's plannen op de hoogte gesteld werd, verliet hij zo snel mogelijk Engeland en 'ontboot aldat hi can, Ende trecte opt tuterste van Zeelant Tote Vlissinghe an dat zant, Ende zom toten Zoutenlande. De Vlaminghe laghen jeghen Catsande In den polre bider scure Daer laghen si dus naghebure, Dat haerlijc andren niet en sochte.' Let op: Stoke vermeldt hierbij niets van strijd. Zoals onder zal blijken zijn er anderen die dat wel doen. Dan nog wat: over een ding zijn alle vroegere en

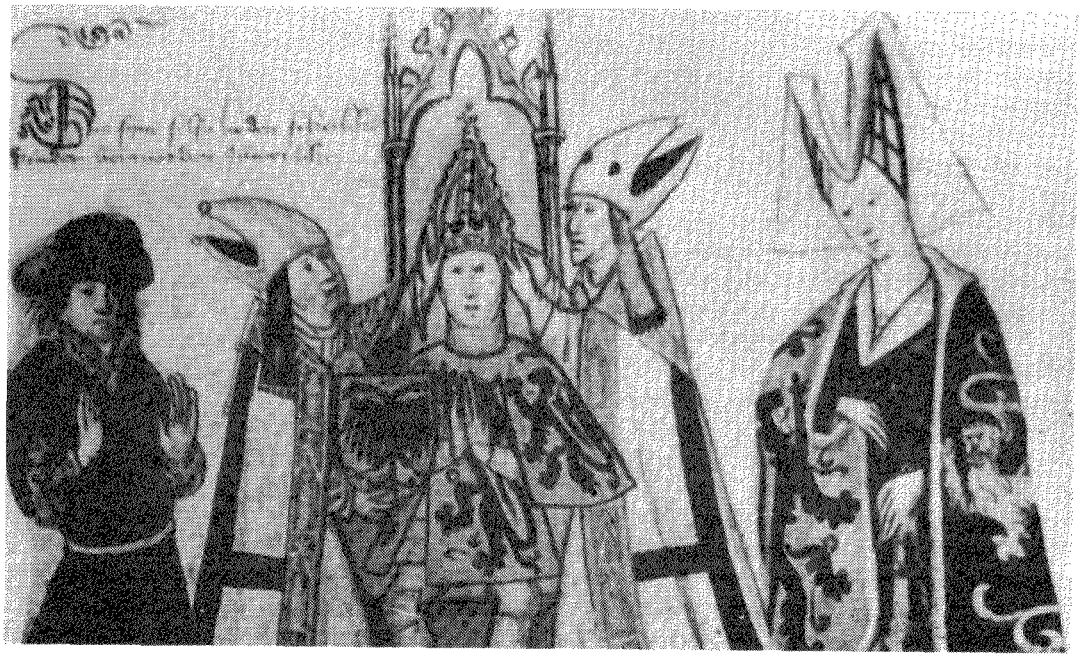

Kroning van graaf Willem II van Holland tot Roomskoning. Een gebeurtenis die zeer uitvoerig wordt beschreven in de Tielse kroniek (§ 311-313).

latere auteurs het eens; de Vlamingen vielen niet onmiddellijk aan, maar aarzelden. Met onbekende redenen, waarschijnlijk gewoon uit angst. De Hollanders namen toen als eerste het initiatief en stuurden Jan van Renesse met bloedgierige Zeeuwen en Hollanders naar Sluis, wat door hen geplunderd werd. Toen volgden de Friezen, volgens Beka onder leiding van de bekwame strateeg Dirk van Brederode, die Cadzand voor hun rekening namen.
Nu zijn er verschillende vragen van belang. Vonden deze 'raids' nagenoeg gelijktijdig plaats en kun je spreken van een gekombineerde aktie? Bleven de Vlamingen aan de overzijde van het Zwin werkloos toezien of trachtten ze in te grijpen en vond daarom een treffen op grotere schaal plaats? De laatmiddeleeuwse geschiedschrijvers volgen Beka, die beide vragen in positieve zin beantwoordde. Zij laten Van Renesse eerst Sluis plunderen en onderwijl brandschatten de Friezen Cadzand. Wanneer de Vlamingen woedend met 3000 man ten krijgstonele verschijnen met als doel het vernietigen van de vijandelijke vloot, gaat Jan van Renesse ze tegemoet en verslaat ze. (31) Zijn leger bestaat, nog steeds volgens Beka, uit 300 man; zij doodden 300 Vlamingen en nemen velen gevangen. Voor alle duidelijkheid zij vermeld, dat Beka *de indruk wekt* dat het treffen bij Cadzand plaatsvond want het staat er niet met zoveel woorden.

Het verhaal van Stoke wijkt op belangrijke punten af van Beka en wanneer je ze met elkaar overeen wilt laten stemmen, zoals H. Bruch, in zijn overigens voortreffelijke Beka-editie doet, is het resultaat niet fraai. (31) Zowel Beka als Stoke stellen uitdrukkelijk dat de Vlamingen zich niet *in*, maar *bij* ('apud', 'jeghen') Cadzand hadden verzameld en dat ze daarna aarzelden met aan te vallen of iets dergelijks (Stoke is boven geciteerd; Beka: 'Guido comes in transfretando moram traheret', ('Graaf Gwijde aarzelde en stelde maar uit om over te steken'). Maar waar bevonden ze zich dan? Tegenover Cadzand, niet ver van de Kragendijk en Bloedlozendijk, in de polder aan de oevers van het Zwin. (33) Nogmaals, Stoke vermeldt *niets* van strijd bij de plunderingen van Sluis of Cadzand. Bij de eerste plaats noteert hij 'sonder strijt' en bij de tweede plaats konden de Vlamingen

niets doen omdat ze 'ant ander lant' stonden. Zowel Renesse als de Friezen konden hun gang gaan. (34)
De Vlaamse tegenaktie volgde niet lang daarna, want in hun lede ogen was de maat vol. 'De Vlaminghe en haelden scepe groot, Meneghen huelc (een hulk is een groot, log koopvaardijschip) ende menighen boot . . . Ic segghe wat ic seker ben, Dat si met menighen soudeniere (huurlingen) Voeren in Barlant daerna sciere Daer si lettel weren vonden (weinig tegenstand) Ende bernden al dat si conden Bede (zowel) huys ende kerken mede.' (35)
Barlant of Baarland is een plaatsje op het huidige Zuid-Beveland. Snel na de Vlaamse landing kwam de lokale Zeeuwse adel in aktie. Op 27 oktober 1295 verzamelden Wolfert van Borselen en Doedijn van Everinghen, wier bezittingen niet ver van Barlant lagen, hun troepen. Vlaamse plunderaars op de dijk zagen de Zeeuwse manschappen het eerste naderen en zonder met ze slag te leveren bliezen ze de aftocht. Volgens Stoke bereikten 300 van de 3000 (?) op tijd hun schepen. Onder aan de dijk 'in den slike int soute water' verdronken velen, nog afgezien van de gevallenen 'op den velde', op de poldergrond achter de dijk tussen Baarland en Borselen waar de Vlaamse schepen (in het zogenaamde 'Vingherling'?) voor anker lagen. Inmiddels arriveerde graaf Floris uit Walcheren. De gevangenen werden volgens de normale procedure behandeld . 'De gheven mach, de sal gheven', ridders konden zichzelf loskopen en de armen 'sentse weder moedernaect', zodat ze net als na de slag bij Westkapelle tenminste thuis iets te verhalen hadden. Het aantal krijgsgevangenen kon kort nadien nog worden verhoogd door een snel opstekende storm. 'Si ontsaghen alle de doot, De (die) mitscepe doer Zeelant voeren De zee begonde so verroeren Dat de ankre alle ginghen.' Een Vlaams schip was eerder bij Baarland ontvlucht en nu vast komen te zitten. De Hollanders lieten zich niet door het slechte weer tegenhouden om de bemanning 'met crachte' te vergasten. In dit jaar was Floris militair de meerdere van Gwijde. Hoewel, 'er was noch door de ene, noch door de andere plundertocht iets definitiefs gebeurd, beslissingen van welke aard dan ook waren niet gevallen.' (36)

POLITIEKE ONTWIKKELINGEN TUSSEN 1295-1303

In 1296 werd graaf Floris door Gijsbrecht van Amstel, Herman van Woerden en Gerard van Velzen ontvoerd en bij het Muiderslot vermoord. Een oorzaak van zijn dood is zijn ommezwaai in de buitenlandse politiek. Zijn vroegere bondgenoot was veranderd in een geraffineerde vijand, aangezien Frankrijk bij Floris de plaats van Engeland had ingenomen. Vooral de Zeeuwse adel was van Floris vervreemd geraakt: Van Borselen, Van Renesse en zelfs Van Brederode wilden meer vrijheid. De twee laatstgenoemden kennen we als de legeraanvoerders uit 1295. De militaire carrière van Dirk van Brederode gaat nog verder terug. Hij was het die in 1288 de opstandige West-Friezen uit 'Waterlant' eindelijk wist te bedwingen. Na Floris' dood werd Zeeland bewester Schelde tot 1299 beheerd door Wolfert van Borselen. Het zoontje van Floris, Jan I, was en bleef te jong om veel macht te kunnen uitoefenen. Na zijn dood in november 1299 kreeg Jan van Avesnes, echtgenoot van de al eerder genoemde Aleid van Henegouwen de macht. Zoals bekend hadden de Vlaamse Dampierres een diepgaande aversie jegens de 'Hollandse' Avesnes. Graaf Jan van Avesnes - die te Kortrijk in 1302 zou sneuvelen - gaf opdracht aan zijn zoon Jan II - die tot 1304 zou leven - om de opstandige Zeeuwse heren uit te schakelen. Terwijl Jan II de Zeeuwen, in 1300, in Noord-Brabant achterna zat (37) zuiverde zijn zoon Willem (later Willem III) delen van Walcheren en, samen met een bastaardzoon van Floris V, heer Witte van Haamstede, Schouwen. (38) Over de resultaten hadden ze niet te klagen, want de Zeeuwse edelen verdwenen stuk voor stuk van het toneel. Jan van Renesse moet nog worden genoemd. In 1297 vluchtte hij naar Vlaanderen en in de beroemde Guldensporenslag vervulde hij zowel een leiders- als een heldenrol. In deze slag versloeg het Vlaamse voetvolk geheel onverwacht de 'fine fleur' van de Franse, ridderlij-

ke, adel. De Vlamingen wilden 'in de euforie na de overwinning' (H.P.H. Jansen) in 1303 zich meteen ook in het Noorden van hun oude vijanden ontdoen.

1303

Aangezien Henegouwen, Holland en Zeeland in handen van de Avesnes waren, voelden de Vlamingen zich verplicht om verschillende doelen aan te vallen, te beginnen met het eerste gebied. Graaf Jan II had de grootste moeite in Henegouwen om de Vlamingen van zijn kastelen vandaan te jagen. Hij verzocht zijn zoon dan ook om een afleidingsaanval op de Vlaamse kust uit te voeren. Aldus toog een nog jonge jonker Willem aan het werk. Op dat moment was hij nog geen achttien jaar oud. De gebeurtenissen van 1303 lijken een beetje op die van acht jaar daarvoor, omdat Cadzand er opnieuw in betrokken werd. In de *Tielse kroniek* staat het kort en krachtig: 'Graaf Gwijde van Vlaanderen verzamelde in het begin van de Vasten van 1304 (m.z. 1303) een eliteleger om Walcheren te veroveren. Bij Cadzand trok Willem, de oudste zoon van graaf Jan van Holland, tegen hem op en doodde er vele Vlamingen (39) Bijna letterlijk overgenomen uit Beka. (40)

Weer is het Stoke die nadere gegevens verstrekt. De Hollanders en Zeeuwen trokken op 28 maart de Westerschelde over en voeren op Vlaanderen aan om de gewenste afleidingsaanval uit te voeren en in de hoop daarmee zoveel mogelijk Vlaamse strijdkrachten aan het Zuidelijk front, Henegouwen, te onttrekken. Ze naderden de kust en 'Als si binnen den Vloere waren Voeren si almede ter hoefsteden an, Daer ontscepe di menich man, Daer si qualic mochte ontflien'. De Vloere is een grote bank van aangeslibt land ten N.O. van Cadzand en Terhoefsteden is een plaatsje ten Z. van Cadzand en ligt eveneens aan het Zwin. Daar leverden de troepen vervolgens slag. De Hollanders hadden met opzet iedereen gedebarkeerd, zodat de lafaards geen kans hadden in paniek te ontvluchten. (41) De Hollanders en Zeeuwen wonnen de strijd en over mogelijke plunderingen wordt in de tekst gelukkig niet gesproken. De Hollanders

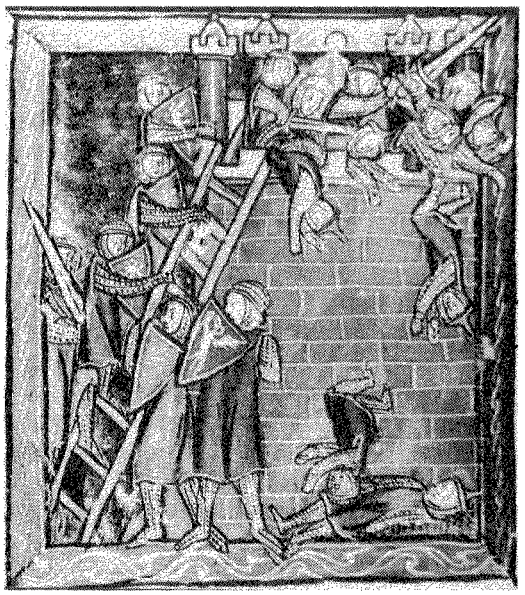

Met stormladders wordt getracht de muur te veroveren. Afbeelding uit de 13e eeuwse 'Rijmbijbel' van Jacob van Maerlant.

waren gekomen 'jeghen stroem ende jeghen wint' (42) Deze oorspronkelijke Zuidenwind wordt later verdraaid, zoals in de Divisiekroniek, en onmiddellijk krijgt het verhaal dan een andere wending.

De *Vlaamse* vloot kon niet uitvaren vanwege een sterke Noordenwind, 'Ende Willem, dit vernemende heeft terstondt veel volcx vergadert ende is onversien ende met eenen goeden winde gekomen in Cazant . . .' (43) Deze kroniek, uit 1517, volgt bijna letterlijk de grote Latijnse kroniek van Johannis à Leidis die ongeveer 30 jaar daarvoor verscheen. Laatstgenoemde weet ook nog te vertellen dat de stroming gunstig was ('Wilhelmus . . . inopinate venit per fluxum & prosperum ventum in Catzant') (44) Het gevecht komt ook voor in een ander laatmiddeleeuws geschiedwerk, het *Oude Goudse kroniekje* (uit plm. 1440). De datering van het gebeuren is uitzonderlijk goed. (45) Er zouden 4000 Vlamingen zijn gedood; een volstrekt ongeloofwaardig verzinsel, niet alleen vanwege het buitensporig hoge aantal, maar ook omdat het nergens anders wordt vermeld of later overgenomen. Hoe dan ook, de Hollanders en Zeeuwen zegevierden, ze waren geëmbarkeerd in Arnemuiden

en keerden 'recht in der nachten Weder tArnemuden binnen, Sere blide'.

Deze paragraaf zou als titel kunnen dragen: Vlaamse zucht naar wraak. Op 22 of 23 april 1303 verliet een eskader de haven van Sluis onder commando van Gwijde en Jan van Namen, twee zoons van Gwijde, graaf van Vlaanderen. Vanuit Brugge vertrokken alleen al zo'n 2500 man. In Sluis werden de grote handelsschepen gevorderd; terwijl de koggen de één na de ander het Zwin opvoeren, beierden de kerkklokken.
Overgelopen Zeeuwse ridders, waaronder Wulfert van Borselen, waren van de partij. Drie dagen later, aldus Kervyn de Lettenhove, landde de vloot 'niettegenstaende de poogingen van twee vijandelijke vloten bij Ter Vere, op 't eiland Walcheren.' (44) Die drie dagen waren voor jonker Willem van Holland zenuwslopend geweest. Hij was met een leger 'Te Vlissinghe, an dat mere' gegaan. 'Daer sach men ten selven tiden Den Vlaminghe liggende an dander side Met menighen scepe wel ghereet. Dat weder (het weer) was scone ende heet, Ente wijnt en wayde niet.' De vijand liet derhalve op zich wachten. Willem, het wachten moe, was echter nauwelijks opgebroken en naar Arnemuiden (waar immers de vloot lag) onderweg, of het begon te waaien. Ondanks de felle Noordenwind lieten de Vlamingen zich nu niet meer afschrikken. 'Loverende recht in den wijnt... So menich scip op enen dach, In so nauwen onreynen diepe' - dit zegt toch tevens het nodige over de toenmalige watergang van de Westerschelde.
Willem adviseert om het ruime sop te kiezen en van de voor hem gunstige Noordenwind te profiteren; zijn oudere raadgevers slapen er daarentegen liever letterlijk en figuurlijk nog een nachtje over. Zij besluiten de volgende dag om het leger op te splitsen in niet alleen een land- en zeemacht, maar om de landstrijdkrachten nog weer verder te verdelen. Het is daarbij duidelijk dat Willem nog niet veel te vertellen heeft. De mannen uit Reimerswaal, Kruiningen en Beveland moeten met hun schepen proberen uit de Arnemuidense haven te ontkomen 'om te weren des lands ende'. Wat er met deze vloot gebeurde lezen we in de *Annales Gandenses*, een buitengewone contemporaine Vlaamse kroniek. Ze waren van plan om de Vlamingen inderdaad aan te vallen vanwege de gunstige wind. De Vlamingen waren zo verstandig om de slag te ontwijken, totdat ze, na veel lavéren, de wind zelf gunstig in de zeilen kregen. Daarop sloeg het Zeeuwse eskader op de vlucht. (47)
'Des ander daghes wort men ghewaer, Dat si (de Vlamingen) luden uut haren heer Senden voert toter Veer.' Haast was nu geboden om het nog geen vijf kilometer verderop gelegen stadje hulp te bieden. De milities van Duiveland, Schouwen en Zierikzee worden naar Veere gestuurd. Manschappen uit de Vijf Ambachten moeten naar het Noord-Westen, de achterhoede naar Middelburg en Willem zal zelf de vlootbasis verdedigen. We lezen hoe curieus middeleeuwse genietroepen een pontonbrug construeren: 'Men begon dat volc te scaerne Ende men brucgghedde over de Aerne (het water) Met haren cogghen sonder ghilen (zonder masten?).' Van een verrassingselement was geen sprake: 'De Vlaminghe saten in haren boet, Ende saghen toe al wat ghesciede.' Er volgden die dag twee gevechten. Bij Veere op de dijk en op een soort bastion in de richting van het Zuidelijker gelegen Arnemuiden. Eerst op de Veerse dijk. We mogen aannemen dat de Vlamingen er streden onder Jan van Namen. (48) Terwijl de Hollanders de dijk bestormden, pleegden mannen onder leiding van een zekere Pouwels Blauvoet verraad, wat sterk in het nadeel van de Hollanders en overige Zeeuwen werkte. Hierdoor konden de Vlamingen winnen, aldus Stoke en Beka rancuneus. Wat zij vermoedelijk niet wisten, lezen we in de Gentse annalen. (49) Jan van Namens legeronderdeel bestond uit slechts 'eene troep Zeeuwen, die zich met vijf en twintig Bruggelingen hadden vereenigd'. De Zeeuwen zijn waarschijnlijk aanhangers of 'ministeriales' van de Van Borselens en afkomstig van hun domeinen bij Veere. (50) Toen de leden van deze kleine groep een groot aantal vijanden gewaar werd, 'gaven ze signalen aan hun vrienden ter zee, met de boodschap dat ze snel moesten komen. Dit deden ze, de een na de ander landde.'

In Arnemuiden verkeerde men om de een of andere dubieuze reden in de veronderstelling dat de strijd op de dijk gewonnen was en troepen trokken, niet zonder voorbarige feestvreugde, ongecoördineerd versus Veere. Op ongeveer anderhalve mijl afstand van de strijd op de dijk zat Gwijde zich net te verheugen in het aangezicht van smakelijke spijzen. Zodra ze hoorden van de nadering van nog meer Hollandse en Zeeuwse troepen 'stonden (ze) meteen op van tafel, Gwijde zou ze met z'n leger tegemoet treden. Aldus begon de slag, op de top van een wal ('super aggerem quedam superius')'. De Hollanders werden verslagen na zware strijd. Jonker Willem restte weinig anders te doen, dan te vluchten naar de veste Middelburg. Helaas was hij daar 'onversien Beide van spisen ende van dien Dat hem behoevede tsulker dinc'. Met zo'n belabberde proviandering hoefde aan een langdurige verdediging niet gedacht te worden. En dan te bedenken dat hij en zijn wijze raadsheren te Middelburg minstens een week voordien van de eerste ballingen uit Vlaanderen te horen hadden gekregen dat een aanval op handen was. Bovendien hadden ze nadat de vloot in zicht was, drie dagen om de stad te bevoorraden. Na 10 dagen beleg (van 25 april tot 4 mei) wisten de raadgevers Willem niets anders te adviseren dan met Gwijde van Namen een overeenkomst te sluiten. Hij kreeg een vrije aftocht en Gwijde de toegang tot de stad. Later zou Gwijde opdracht geven de wallen van Middelburg en Veere te slechten. Via Noord-Beveland bereikten Willem en de zijnen opgelucht Zierikzee. Gwijde had bijna geheel Zeeland bewester Schelde. Alleen Zierikzee nog.

Inmiddels had graaf Jan II Henegouwen verlaten. Hij trachtte te Schiedam een ontzettingsleger op de been te krijgen. Zou zijn zoon de belegering lang genoeg weten vol te houden? Gwijde's troepen waren de stad aan de havenzijde genaderd en bestookten deze met pijlen. De snelste methode moest, vanwege mogelijk naderende Hollandse troepen, worden beproefd en wat werkt nu sneller dan het openrammen van de poort? Sommige manschappen hadden hiervoor in Henegouwen de nodige oorlogservaring opgedaan en weldra was een geschikte aanvalsplaats gevonden. 'Bi den bakene, an de Nortside.' Sommigen wierpen met de handen aan de ram, reeds een begerig oog op het winket, het deurtje in de poort. Willems beste verdediging was de aanval. Zonder geluid werd de poort geopend. 'Entie van binnen liepen uut, Met groter druust onder de Vlaminghen.' Snel verzamelden de poorters hun beste krachten, waarmee ze zeer onverwachts onder de Vlamingen een slachting aanrichtten: 'Oec suldi de waerheit weten, Dat nortwaert uter porten sprongen . . . Ende liepen westwaert al omme Om enen hoec, om ene cromme. So datte porters (stedelingen) dat vernamen Dattie liede van norden (uit het Noorden) quamen, Waenden si wel dat Vlaminghe waren Ende volgheden dwars (door) den Vlaemschen scaren.' (51)
Wat bedoelt Stoke precies? Na de uitval uit de noordelijke stadspoort trokken de poorters in oostelijke richting naar de haven. Onduidelijk is zijn opmerking over poorters, die veronderstelden dat er *vanuit het Noorden* Vlamingen aankwamen, die ze toen tegemoet traden. Moeten we ervan uitgaan dat het poorters van dezelfde groep betrof, die elkaar uit het oog verloren waren? Wanneer de uitval in Z.O. richting ging - wat waarschijnlijk is, omdat vele vluchtende Vlamingen in het havenwater verdronken - hebben de poorters geen oog gehad voor wat er ten Noorden van de stadsmuur gebeurde. Of kunnen we dit in verband brengen met Beka, die melding maakt van ontsloten *poorten*, zodat het ook mogelijk is dat er uitvallen werden gedaan in een tegengestelde richting en de vijanden in de tang werden genomen? (52)
Het effekt was in ieder geval geweldig. 'De Vlaminghen waren so uten keer, Sodat si met groten hopen, Recht toe in den watre lopen.' Deze uitval zou hebben plaatsgevonden in de zesde week van het beleg. (53) Aldus verslagen, achtte Gwijde het verstandig om het initiatief naar het Noorden te verplaatsen, tenslotte liep hij nog altijd het risico door graaf Jan te worden verrast. Lodewijk van Velthem noemt het Vlaamse debâcle niet

en spreekt chauvinistisch van Gwijde die wegtrok 'Niet omdat hem vrese gaf, Oft dat daer ave (daarvandaan) verjaecht was'. (54) Hij ging naar Widel bij Geervliet op het eiland Voorne, terwijl 'sufficienti custodia apud Zyriczee relicta': 'er voldoende troepen achterbleven die bij Zierikzee de wacht hielden'. (55) Te Widel past Gwijde - die zich in woord en geschrifte voorbarig 'graaf van Zeeland' noemde - een staaltje koude oorlog toe. Hij meerde zijn vloot af, 'een grote hoeveelheid masten', en over het water van de samenvloeiende Maas en Merwede zagen de Hollanders van Jan II 'in Schiedam et in Flardinga' de vijand voor anker liggen. Gwijde hoopte met dit machtsvertoon te bereiken dat sommige edelen hun landheer Jan II afvallig zouden worden en hij gunstige vredesvoorwaarden kon bedingen.
Het akkoord werd 'beseghelt' en luidde als volgt: Gwijde kreeg tijdens 4 maanden wapenstilstand geheel Zeeland 'al toter Mase', met uitzondering van Zierikzee. Voor deze stad gold een bijzondere clausule, 'men soude de porte niet mee (meer) Vesten, dan si ghevest was'. Het bestand ging in juli in, voor de duur van 4 maanden en met een opzegtermijn van eveneens 4 maanden. De kooplui konden in deze dure tijden van ridderkrijg officieel vrij met elkaar handelen. De dreiging van kapers bleef; zo werden kooplieden uit Dordrecht zelfs een keer in Brugge in het gevang geworpen. Het najaar en de winterstonde bleef het weldadig rustig in Zeeland. Voor beide partijen was het een welkome adempauze in de strijd.

1304

Toen zowel het bestand als een opzeggingstermijn verstreken waren, stuurde Gwijde begin maart twee geestelijken naar het Haagse Binnenhof. Graaf Jan zetelde in die dagen in het door Floris V gebouwde slot. Opnieuw zou de strijd losbranden. Net na het opzeggen van het bestand, zagen de poorters van Zierikzee kans om de sterkte 'Blodenburch' te verwoesten. Jonker Willem was ook naar zijn vader gegaan, daar hij voor Zierikzee dringend behoefte had aan versterkingen. Niet lang daarna stond de graaf op het punt om naar Henegouwen terug te reizen, hij was oud en gebrekkig en voelde misschien al aan dat hij niet meer in Holland terug zou keren, reden waarom hij Holland en Zeeland aan zijn 'onbetekenende zoon' (Willem de procurator) overdroeg. Jan had een broer, opnieuw iemand met de naam Gwijde, die bisschop van Utrecht was. Deze zou de nieuwe graaf Willem III tot steun kunnen zijn. En inderdaad, na enig overleg werd aktie ondernomen en 'men gheboet Ene heervaert, also groet, Als oyt in Hollant was ghegheven'. De jonge leenheer maakte dus nuttig gebruik van zijn rechten.
Latere geschiedschrijvers vertellen hoe de Zierikzeeërs in een snelle uitval Middelburg heroverden. Niet alleen blijkt hier niets meer van in het verdere verloop van de strijd, maar ook bij de oudere chroniqueurs is er niets van terug te vinden. (56) Willem keerde terug naar Zierikzee en brandde van verlangen om de Vlamingen te verslaan. Hij moest nog twee weken geduld hebben. Onderwijl naderden versterkingen uit West-Friesland, de Kennemer en het Sticht (Utrecht), inclusief zijn oom, bisschop Gwijde. Samen met 48 anderen, waaronder Witte van Haamstede, werd Willem tot ridder geslagen. Altijd goed voor het moreel, zo'n plechtigheid; zelfs bij het huidige gebrek aan ridders wordt ceremonieel in de krijgsmacht altijd zeer waardevol geacht.

DE VASTEN

Op de dag na de intocht der hulptroepen, werden de Vlamingen gesignaleerd op de Grevelingen ter hoogte van Bridorp ten N.W. van Zierikzee. Onverwijld toog Gijs, de zoon van Nobbels, aan het werk om de manden, 'haer baken', aan de torenspits te hijsen - samen met de klokkeslag de middeleeuwse gevarensignalering bij uitstek. Die nacht in de 'ure van de vigiliën' belegde Willem met oom Gwijde een krijgsraad. Hun plan de campagne was eenvoudig: tegen een vloot zou een vloot te weer worden gesteld. Op de Goude, een brede stroom tussen Schouwen en Duiveland, zou worden gepatrouilleerd om een mogelijke aanval vanaf de zeezijde te voorkomen.
De volgende dag ging het mis. Door gebrek aan discipline of door een triviaal misver-

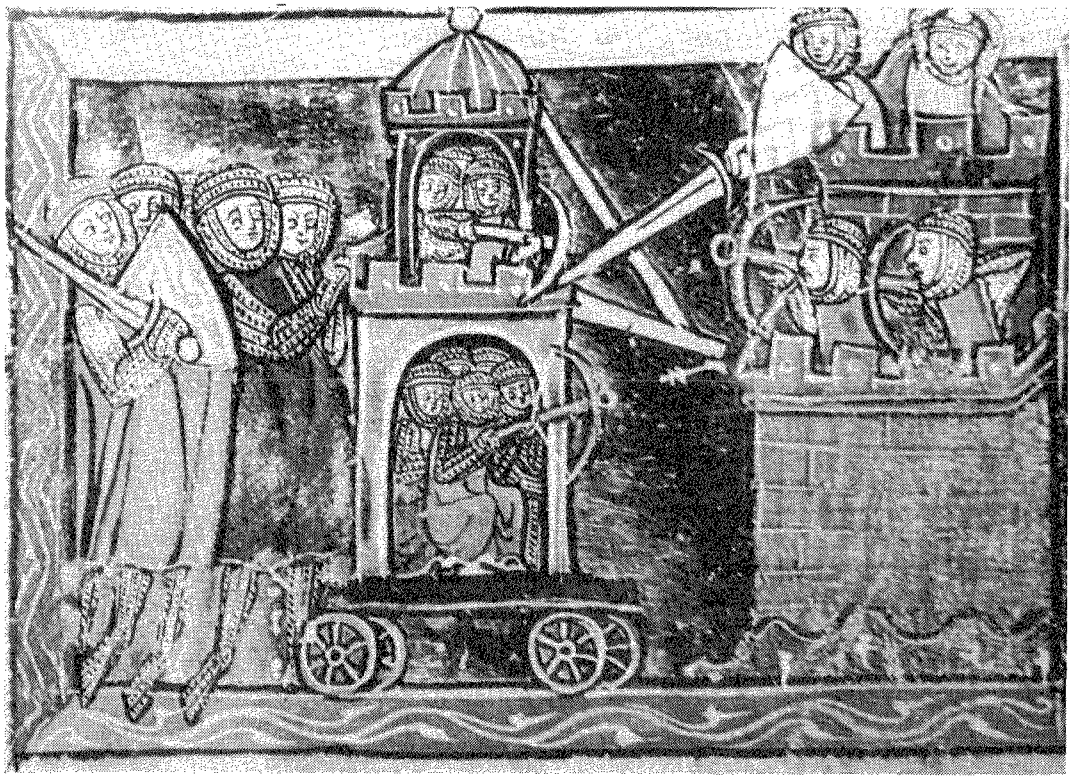

De 'evenhoghe' wordt naar de muur van de stad gereden. Afbeelding uit de 13 eeuwse 'Rijmbijbel' van Jacob van Maerlant.

stand. Ofschoon de leiding uitdrukkelijk geboden had te blijven varen, wat ze die dag ook deden, kwamen ze laat op de middag bij Duiveland en jawel, daar 'spranc ene uten cogghe'. Gedwee volgden er meer 'uten scepe algemene': een zinloze landing op een op dat moment strategisch waardeloos eiland. Een verklaring is misschien het feit dat bepaalde roekeloze jongeren (lees: de Friezen) het ronddobberen weinig enerverend vonden en een mogelijkheid om opstandige Zeeuwen een lesje te leren niet onbenut voorbij wilden laten gaan. (57)
Welke orders konden Willem en Gwijde op dat moment het beste geven? Het zicht nam merkbaar af, de eerste nachtelijke nevels ontplooiden zich aan de oostelijke hemel, dus het lichten van de ankers leek niet meer mogelijk. (58) Ze rangschikten daarom de troepen en gaven bevel een legerplaats in te richten. Terwijl ze daarmee druk doende waren en de meesten geen andere wens hadden dan zich zo spoedig mogelijk neer te vlijen, maakten enthousiaste Friezen van de gelegenheid gebruik om hun krachten met die der Duivelanders te meten. Dit is, tussen twee haakjes, het tweede geval van disciplinegebrek, dat opnieuw door de legerleiding werd veronachtzaamd. De derde fout die ze maakten was het niet of nauwelijks organiseren van patrouilles rond het kampement. Ongetwijfeld luidkeels lallend en schallend aanvaardden de Friezen uren later de terugweg. Bij het lopen werden ze gehinderd door de niet geringe buit die ze met zich mee sjouwden, nog afgezien van alle denkbare navigatieproblemen. De Vlaamsgezinde Duivelanders van wie een aantal huis en haard was ontroofd, lieten het er niet bij zitten en grepen naar de wapens. In het Hollandse kampement waren er wel, die het nachtelijke rumoer hoorden, maar er weinig aandacht aan schonken, bovendien waren de geluiden moeilijk thuis te brengen, het zullen de Friezen wel geweest zijn. De Duivelanders werden des duivels, ze lieten

de Friezen voor wat ze waren en traden de hun zeer wel bekende paden in, de sluimerende en snurkende vijand tegemoet. Eerder dan de Friezen bereikten ze het leger.
Snel vielen ze aan - terwijl ze net als Gideon in een analoge situatie tegen de Midianieten (Richt. 7) - een enorm kabaal maakten. Ze gebruikten daarbij de strategische omstandigheden zo doeltreffend, dat de ontwakende Hollanders en bondgenoten, ze niet eens konden lokaliseren. Er brak onder de slaapdronken schildknapen onmiddellijk paniek uit. Het hemelrond was nu geheel zwart en het geluid kwam van alle kanten die de duisternis te bieden had op hen af. (59) Ridders en poorters trachtten in de chaos zich een weg naar de schepen te banen, in plaats van de vijand op te zoeken zochten ze hun schepen. Toch waren er nog ridders, die het tegenovergestelde deden, zoals zou kunnen blijken uit het feit dat we een relatief groot aantal gesneuvelden bij name kennen: Nicolaas Persijn, Theodoor van Haarlem, Theodoor van Zuilen en Zweder van Beverwoerd. Bisschop Gwijde raakte gevangen en werd later naar Wynendaele in Vlaanderen afgevoerd. De vluchtende Hollanders waren zo bang dat 'die niet zo gelukkig waren om op de eigen schepen te geraken, (ze) geveld werden door de vijanden of verdronken, doordat hun handen waarmee ze aan hun schepen hingen, werden afgehakt.' (60) Opnieuw behoorde Willem tot degenen die konden ontsnappen naar Zierikzee. (61)
Tot dusverre is één en ander duidelijk. Onduidelijk is de mate waarin de Vlamingen hebben bijgedragen tot de katastrofe. Volgens Hugenholz ging het aldus: 'De Hollandse hoofdmacht bevond zich op Duiveland, waar Utrechtse Henegouwse bisschop Guy de gelederen was komen versterken. Door de Hollanders in het onzekere te laten omtrent de plaats waar zij aan land wilden gaan, stichtten de Vlamingen verwarring in de gelederen van hun vijanden. Door een bliksemsnel uitgevoerde landing kwam de strijd voor de gedesorganiseerde Hollanders nog als een verrassing en wel als een zeer onaangename. Zij werden totaal verslagen.' (62) Is dit wel juist? Er zijn twee, gekleurde, visies: een Vlaamse en een Hollandse. Hugenholtz' beschrijving lijkt enigszins op de Vlaamse.
Eerst Van Velthem. Boven is reeds gebleken dat hij niet onpartijdig is (1303) en ook nu heeft hij een prachtige verklaring. 'Onlange hierna so quam seder (later) Een deel Zelanders ènde Vlaminc weder, Al heymelike, dat verstaet. Dor Duvelant was haer raet (hun plan), Datsi daer over souden tien (trekken) Jeghen Ziericzee.' (63) Hiervan zouden de Hollanders lucht hebeen gekregen: 'Mettien worden die van binnen (de stad) geware, Ende maecten daer jegen (tegen) i scare . . . Ende trac met scepen daer Tote in Duverlant vorwaer.' Vervolgens werden ze verslagen. Het valt ten eerste op dat Van Velthem Gwijde niet noemt, dus een duidelijke aanwijzing geeft van diens afwezigheid. Ten tweede: wanneer de Hollanders inderdaad zulk een geheim plan zouden hebben doorzien, werd dit zonder twijfel met trots in de Hollandse kronieken vermeld. Helaas voor Van Velthem, hij is de enige die erover spreekt, is daarom hij waarschijnlijk degene uit wiens duim het is voortgekomen. Het is nodig om deze Vlaamse auteur te beschuldigen, mede gelet op hetgeen Willem de procurator over de hoogmoedige Gwijde heeft geschreven: '. . . die overwinning, die hij door anderen heeft verkregen en waaraan hij zijn eigen naam verbond . . .' (64)
Gwijde's afwezigheid blijkt ook duidelijk uit de Gentse annalen (bij 1304) Er staat eerst dat bisschop Gwijde Duiveland 'aanviel, brandschatte, uitmoordde en leegroofde. Toen Floris van Borselen, een kennis van Wolfert, dit hoorde nam hij z'n manschappen en vrienden van hem en van z'n heer Gwijde van Namen en enkele Vlamingen en, zonder dat zijn heer ervan op de hoogte was, snelde hij met schepen naar het genoemde eiland om de bisschop, die hij hartstochtelijk haatte, te bestrijden. In een veldslag . . .' Onze eerste konklusie is deze: Gwijde was er niet bij.
Waren er überhaupt wel Vlamingen bij? Volgens Hugenholtz wel, zie boven, en bevond de Hollandse hoofdmacht zich reeds op Duiveland voordat bisschop Gwijde's troepen arriveerden. Volgens Stoke niet,

de Stichtse en andere troepen kwamen aan in Zierikzee. (65) Op de Vlamingen kom ik zo nog terug. Is het dan niet mogelijk dat de Hollanders en bondgenoten 'per ongeluk' als beschreven op Duiveland neerstreken, maar dat de Vlamingen en Zeeuwen op hun beurt met een 'bliksemsnel uitgevoerde landing' aanvielen? Stel dat dit laatste het geval was, dan is deze landing uitgevoerd toen het donker was. We moeten niet vergeten dat de mensen in het algemeen bijgelovig waren - hoeveel mirakelen van dubieuze aard staan er niet in kronieken? - en dat er in de 13e eeuw voorbeelden te over zijn van legers die 's nachts in paniek op de vlucht sloegen. Om niet af te dwalen zal ik er nu niet verder op ingaan, ik weet geen enkel geval van een geslaagde landing bij duisternis, dus dit zou het eerste zijn uit die tijd. Bovendien was hun commandant er niet eens bij. Ze landden op eigen initiatief onder risicovolle omstandigheden. Als dit waar was, zouden toch opnieuw de Hollandse kroniekschrijvers dit uitdrukkelijk vermelden, aangezien het zo exceptioneel is, dat Willem en Gwijde al half voor hun nederlaag waren verontschuldigd. In strikte zin is het boven gereleveerde landingsverhaal in de Gentse annalen niet consistent met de andere bronnen. Hoe konden de mannen van Borsele ooit, *nadat zij hoorden* van de Hollandse plunderingen, nog een strijdmacht formeren en doen landen zonder dat hun tegenstanders dit merkten op een vrij klein eiland, anders dan in *volstrekte* duisternis?

Nog eenmaal terug naar de Hollandse bronnen. Beka en de procurator noemen als aanvallers 's nachts 'habitatores Duvelandie', 'inwoners van Duiveland', 'ex ercitus', 'leger' of 'inimicorum', 'vijandelijk' etc., maar er staat nergens dat het een Vlaams leger betrof. Alleen Stoke wekt de indruk dat er Vlamingen bij waren. Wanneer de vijanden vlak bij de legerplaats zijn: 'Doe wort daer een groet ghescal Van der ghenen, de (die) lewe ('Leeuw') riepen. (66) Ze hieven de Vlaamse strijdkreet aan. Het is niet ondenkbaar dat de Vlaamsgezinde Duivelanders deze in hun oren populaire kreet aanhieven. In de duisternis zouden de Hollanders nog meer in verwarring raken en te kontroleren viel toch niets. Nogmaals er kunnen wel enige Vlamingen hebben meegevochten, maar de aanwezigheid van de hoofdmacht van het leger moet worden betwijfeld en wat mij betreft krijgen de Duivelanders het voordeel van de twijfel en mag de overwinning op hun naam worden geschreven en niet op die der Vlamingen. (67)

PASEN

In bonte taal beschrijft Stoke het paasfeest, eind maart 1304. (68) De dag na de overwinning, zaterdag voor palmzondag, kwamen de Vlaamse schepen voor de poorten van Zierikzee, waar ze bleven 'totes woendaghes in paesdaghe'. Ze wisten de tijd wel te doden, ze 'Trompten (speelden trompet o.i.d.) ende maecten feeste . . . Men sach se dansen ende springhen'. Wel gingen ze tot Stoke's grote verontwaardiging op 'Witten donredaghe ten avontmale'. Zelfs de 'freren ende jacopine', Augustijnen en Dominicanen, 'si songhen ho!'

APRIL

Gwijde van Namen liet voldoende troepen achter bij het voor de tweede maal belegerde Zierikzee. In de stad dachten ze niet aan capitulatie, vandaar dat Gwijde meende beter elders in het offensief te gaan. (69) Dankzij de overwinning van die maand te Duiveland, kon hij Holland tot aan de Haarlemmerhout onderwerpen. Om weer een 'vaderlandse mythe' te ontzenuwen, denk ik dat hij dit deed zonder het gebied ten Westen en Noord-Westen van Gouda met troepen te doorkruisen. Gwijde kon volstaan met het sturen van boden naar de Hollandse steden. Waarom zou hij ook: in Geervliet mocht hij de vertegenwoordigers van diverse steden ontvangen, 'Ende sworen hem hulde, dat was mere, Ende ghaven ghisele (gijzelaars) uut elker stede.' Uit de beschrijving van Stoke blijkt trouwens dat Gwijde en de zijnen vooral per schip gingen. (70) Gwijde had in maart na het bestand ongeveer 3500 man: een deel belegerde Zierikzee, een deel zou Dordrecht gaan belegeren, een deel bewaakte de genoemde gijzelaars in Gouda. De rest van de manschappen, aangevuld met

Zeeuwen onder leiding van Jan van Renesse, ging met Gwijde op werkbezoek naar Utrecht. Ze bereikten omstreeks 20 april Utrecht. Want de bisschop had hij al, nu de stad nog. In Schoonhoven bemanden Zeeuwen onder leiding van hun heer Claes van Cats de burcht.
In een collatie van Stoke-citaten is de route van Gwijde van Namen enigszins te reconstrueren: 'Des woensdaechs in de paesdaghe Voeren de Vlaminghe te Hollant waert.' 'Ende voer ligghen altehant In de Widele voer Ghervliet.' 'Doe voer hi te Woudrichem.' 'si quamen noit so naer Dat si ter Merweden (bij Dordrecht) dorsten landen.' 'Ende her Ghye lach sonder waen An den Dam tote Alblaes.' 'Ende her Ghye de voer zaen Metter vaert in de stat (Utrecht).' 'Als hem ried (advies gaf) van Renesse her Jan, Dat si voeren toter Goude. Hi hopede, dat hi dan wel soude Doer de Ysele hene varen.' 'Dus voeren si wech haerre straten (ze gingen hun weg) Ende mosten Hollant aldus laten . . Si verloren . . . Scepe, have ende oec liede.'
Het eerste doel vanaf Geervliet, Dordrecht, kon niet worden bereikt, want de stad werd uitmuntend verdedigd onder leiding van Nicolaas van Putte, voormalig rechter te Middelburg. Gwijde had nog wel hulp gekregen: de opportune hertog Jan II van Brabant wierp een begerig oog op de Grote Waard en veroverde Waalwijk en Geertruidenberg. In Woudrichem maakte Jan en Gwijde alvast afspraken over de verdeling van de huid van de beer. Gwijde trok via Alblas naar Utrecht.
Inmiddels hadden ingrijpende veranderingen plaatsgevonden in Holland. Vanuit Delft was de reaktie gekomen en in Leiden werd een bevrijdingsaktie georganiseerd om in Gouda de gijzelaars vrij te krijgen, wat goed gelukte. Na een nachtje wandelen joegen de Leidenaren 's morgens vroeg de Vlaamse soldaten op de vlucht, waarbij deze spiernaakt uit hun bedsteden sprongen. In Schiedam porden 'alle de wive' hun echtgenoten op tot harde aktie. Vanuit Zierikzee landde Witte van Haamstede per boot op het strand bij Zandvoort. Hij ging naar Haarlem met een lastbrief van Willem III om de Hollanders op te wekken hun landheer te steunen. Zoals Hugenholtz in een prachtig artikel heeft aangetoond, is er nooit een slag op het Manpad tussen Haarlem en Lisse geweest. Het verhaal van de slag duikt pas in de ons welbekende laatmiddeleeuwse kronieken op. (71)
Witte hielp de poorters van Schoonhoven om de pro-Vlaamse Zeeuwen van het slot te verjagen, door te adviseren de kastelein, die hij in handen had gekregen op een blijde te binden en deze zijn halsstarrige troepen toe te werpen. Vanuit Dordrecht leidde Nicolaas van Putte een korte veldtocht om de Brabanders te verdrijven. Op zes mijl van Waalwijk 'laghen up de Were tshertoghen man. Daer gingen ze toe ende dreven se ave (weg), Beide met pieken ende staven . . . Ende verbernden metten viere Walewijch' en ook Geertruidenberg wordt gebrandschat. Zelfs 's-Hertogenbosch zou zijn bereikt. (72)
Latere kroniekschrijvers, de mannen van het fictieve Manpad, laten Nicolaas nog een tocht maken. 'Dit geschiet wesende hebben sij een nieuwe vergaderinge van volck ghemaeckt ende sijn getogen met Heer Claes van Putten, ende hebben een grooten strijt gehadt tot Ysselmonde teghen Gwye van Vlaenderen daer wel ii.M (2000) Vlaminghen bleven versleghen ende Gwye is nauwelick met den lijve ontgaen.' (73) Het ligt voor de hand om te veronderstellen dat de Dordrechtenaren als het ware de terugtrekkende Vlamingen en een deel der Zeeuwen die niet bij Renesse bleven - die immers op zijn instigatie de route over de IJssel zouden nemen - opwachtten. Stoke schrijft als enige oudere schrijver sober, dat de mannen uit Dordrecht 'voeren metter vaert Voer Ysselmonde, ende wonnen daer Een deel scepe, dat es waer.' (74) Of deze strijd inderdaad zo stevig was blijkt niet. Evenmin is duidelijk of het hier echt de terminale fase van Gwijde's verblijf in Holland betreft, hij plaatst de slag bij IJsselmonde namelijk nog voor de strijd bij Were/Waalwijk, ja hij moet zelfs Gwijde verderop in z'n kroniek de terugtocht uit Utrecht laten aanvaarden. Niettemin is de gedachte van een Gwijde in een bijna dichtgeklapte val bijna net mooi zo als de slag aan het Manpad. Het weinige dat ter

adstruktie van deze gedachte kan worden aangevoerd is te wijzen op de onmogelijkheid om vrijwel synchrone gebeurtenissen reëel weer te geven: het moet altijd voor en na elkaar, wat ongewild de indruk wekt van eerder en later. Ten tweede memoreert Stoke aan het slot van het hoofdstuk Gwijde-in-Holland dat hij, en het is reeds geciteerd, ook 'scepe' verloor. (75) Dit slaat op IJsselmonde. (76) In ieder geval verliet Gwijde Holland en het is zijn verdienste dat hij met weinig manschappen zo veel wist uit te richten, niet alleen militair maar ook politiek. De zwakte van zijn tegenstanders werd in de eerste fase van zijn stoutmoedig optreden even duidelijk als schrijnend aan het licht gebracht.

NOTEN
bij vervolg Zeeland bewester Schelde:

De nummering van de noten en de wijze van annotering is een voortzetting van die in het vorige artikel. Voorts wil ik een aantekening maken bij het in dat artikel bij n. 4 genoemde 'Waterdunen', van waaruit de Vlaamse expeditiemacht vertrok. Waterdunen was een stadje tussen Wulpen en Cadzand en verdween in 1375 tijdens een watersnoodramp. J. Mertens, 'Landschap en geografie in het Zuiden 1300-1480', *N.A.G.N.*, 2: 40-47, 43.

25. F.W.N. Hugenholtz, *Floris V*, Bussum 1966, 84.
26. Het *Oude Goudsche Kronycxken*, ed. P. Scriverius, Amsterdam 1663, 70.
27. Alle aanhalingen uit de *Rymkroniek van Melis Stoke* zijn voor wat betreft 1290 uit boek IV,vs. 604-706 en 1295 uit id., vs. 900-1023. H. Obreen, *Floris V, graaf van Holland en Zeeland, heer van Friesland (1256-1296)*, Gent 1902, 132,3.
28. *Chronographia Johannis de Beke*, ed. H. Bruch, (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie 143), 's-Gravenhage 1973, 227.
29. A.w., 86; Willelmi, *Chronicon*, 43: dit komt van de Procurator in grote lijnen overeen met het betoog van Hugenholtz die het van Obreen heeft overgenomen, a.w., 133.
30. *Chronographia*, 229 en *Divisiekron.*, 328: (n.a.v. Stoke) 'Dese Vlaemsche Tocht en wordt soo volkomen niet bij anderen beschreven . . .' Inderdaad noemt de Procurator de gebeurtenissen van 1295 niet.
31. *Chronographia*, t.a.p.; *Divisiekron.*, 328, 338; *Tielse kroniek*, § 382, 92; *Goudse kroniek*, 71; Schriverius, *Beschrivinge*, 270 en de door Schriverius ald. gecit. *Zeeuwse kroniek* van Jan Reygersbergh.
32. A.w., 229, let op de citaten uit *Stoke* bij Beka's regels 21, 22, 23 en 25. Chronologisch, althans volgens Stoke, is het citaat van 21 later dan 22 en het citaat bij regel 25 betreft niet gebeurtenissen bij Cadzand, zoals Bruch wil, maar op Zuid-Beveland rond Barland. Mijn interpretatie van Stoke: 'De Vlaminghe stonden ant ander lant' is geheel anders dan die van Bruch en slaat niet op de huidige Westerschelde.
33. Voor genoemde polderdijken: A. Verhulst, 'Occupatiegeschiedenis en landbouweconomie in het Zuiden, circa 1000-1300', *N.A.G.N.*, 2: 83-104, 87 kaartje toestand 1300. Ik heb n.a.v. J. Verdam, *Middelnederlandsch Handwoordenboek*, 's-Gravenhage 1932, 1981, 'scure' met scheur, gat, vertaald, wat goed op de monding van het Zwin tussen Cadzand en het Vlaamse vasteland kan slaan.
34. Volgens Stoke was de Friese aanval op 'een ander tijt' en was Renesse dus al teruggekeerd.
35. Hugenholtz, a.w., 88, 9. Obreen, a.w., 149 n. 3: 'het gevecht (had plaats) 'int Vingherlin in Borssel". Misschien was het Vingerlin een kreek tussen Borselen en Baarland en geeft het aan waar de Vlamingen hun vloot afmeerden. *Kronijk van Holland; Kronijk van den clerc uten laghen landen bi der see*, (Werken van het Historisch Genootschap, Nieuwe Serie 6), Utrecht 1867, ed. B.J.L. de Geer van Jutphaas, 131.
36. A.w., 89.
37. Jan van Avesnes gebruikte bij zijn klopjacht op een Zeeuws leger over een afstand van vele tientallen kilometers herhaaldelijk boden om de vijand te lokaliseren, *Melis Stoke*, VII, vs. 410, 435, 460, 522, 527.
38. A.w., VII, vs. 509-518 (Walcheren en Beveland) en vs. 539 e.v. (Schouwen).
39. *Tielse kroniek*, § 410, 97. Zowel Beka als de Procurator dateren de strijd bij Cadzand (alleen Beka), Vere etc. ten onrechte in 1304, hetgeen door latere Hollandse geschiedschrijvers klakkeloos wordt overgenomen. Stoke is met 1302 te vroeg.
40. Beka, 261 e.v.
41. Een tactische gewoonte die al in de oudheid bekend was, zie b.v. Caesars *De Bello Gallico*, I, 24, 2 . Het in de achterhoede plaatsen van de galeien tijdens de zeeslag bij Zierikzee had dezelfde funktie, *Melis Stoke*, X, vs. 53, 4.
42. *Melis Stoke*, VII, vs. 1107-1158. De strijd te Walcheren, vanaf het moment dat de Vlamingen naderden tot en met het vertrek van Willem uit Middelburg, wordt beschreven in id., VIII, vs.39-212.
43. *Divisiekron.*, 356.
44. Joannis à Leidis, *Chronicon Hollandiae comitum et episcoporum ultraiectensium*, (Rerum Belgicarum Annales) ed. Fr. Sweertii, Francofurti 1620, 238.

45. *Goudse kroniek*, 83.
46. Kervyn de Lettenhove, *Geschiedenis*, 306. Jan van Namen keerde later terug om de Fransen bij Mons-en-Pévèle te bestrijden.
47. *Annales Gandenses*, ed. H. Johnstone, London 1951, 43 e.v. Onmiddellijk na de landing werd de Hollandse baljuw door pro-Vlaamse Zeeuwen gelyncht.
48. Lodewijk van Velthem, *Voortzetting van de Spiegel Historiael (1248-1316)*, ed. H. van der Linden en W. de Vreese, Brussel 1906, vol. I, vs. 4917, 9. Jan vocht, aldus heel fijntjes Van Velthem, 'Metten genen die met (hem) Quamen.' Zie voor Van Velthems betrouwbaarheid N.M. Hoogenhout, *Untersuchungen zu Lodewijk van Velthem's Spiegel Historiael*, (diss.) Leiden 1902. Van Velthem had in 1326 zijn werk gereed.
49. *Analecta*, III, 195: in de laatmiddeleeuwse Beka-vertaling is het originele 'ex interna tradcione' erg vrij vertaald met 'bij rade van sijns volc'.
50. Kervyn de Lettenhove, *Geschiedenis*, 307.
51. *Melis Stoke*, VIII, vs. 233-382: beleg van Zierikzee tot en met de uitval.
Idem, vs. 383-491, de Vlaamse tocht naar Voorne, vredesbesprekingen en najaar 1303.
Idem, vs. 707-818, de nederlaag op Duiveland.
52. *Chronographia*, 263, cf. Nederlandse Beka, *Analecta*, III, 195; lett. overgenomen door *Joh. à Leidis*, t.a.p. De bedoelde havenpoort wordt o.a. genoemd in *Melis Stoke*, VIII, vs.245,7.
53. Zoals zo vaak worden de aantallen erg hoog opgegeven. Volgens Stoke bestond het Vlaamse leger bij Zierikzee uit minstens 5000 man: VIII, vs.329. Beka, *Chronographia*, t.a.p. noemt 1500 doden, wat wordt overgenomen door *Joh. à Leidis*, t.a.p.; Schriverius, *Beschrivinge*, 305; *Divisiekron.* 357; *Goudse kroniek*, 89 - plus de vermelding van 400 krijgsgevangenen.
Ook Sabbe, zie n. 62,254 spreekt van een 'tweeledige uitval'.
54. Van Velthem, *Spiegel Historiael*, vs. 4965, 6.
55. Willem de procurator, *Chronicon*, 71. Van Velthems opmerking, a.w., vs. 4930, 1: '. . . mijn her Gy Van den Voren trocken sy . . .', is chronologisch verkeerd geplaatst.
56. Zie voor de fiktieve inname van Middelburg: *Goudse kroniek*, 89; *Joh. à Leidis*, 238; *Divisiekron.* 357.
57. De lezing van Beka, a.w., 263: '. . . quidam temerarii iuvenes e navibus exsilentes consagittare ceperunt contra proscriptos Zelandie.'
58. Ibid.: 'ut ibidem castra locarent propter instantem noctis caginem.'
59. Willem de procurator, Chronicon, 72.
60. Ibid.
61. Over de datering van de nachtelijke nederlaag: *Melis Stoke*, VIII, vs.725 en 766: vrijdagnacht 20 maart 1304. Willem de procurator, t.a.p. en n.l.: dinsdagnacht 24 maart, 'Annuntiationis Domini'; *Van Velthem* de aant. bij vs. 5005: 21 maart 1304.
62. F.W.N. Hugenholtz, 'Historie en historiografie van de slag aan het Manpad (1304)', *Jaarboek Maatschappij Nederlandse Letterkunde (1953-1955; 1955)*: 31-47, 33.
Ik kon helaas J. Sabbe, 'De vijandelijkheden tussen de Avesnes en de Dampierres in Zeeland, Holland en Utrecht van 1303 tot 1305', *Handelingen voor de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 1951: 225-304, pas in een laat stadium raadplegen. Zijn artikel vertoont inderdaad een 'exemplarische degelijkheid' (Hugenholtz). Vooral zijn studie van oorkonden en stedelijke rekeningen is indrukwekkend. Alleen op wezenlijke punten heb ik zijn gegevens in de tekst ingelast.
63. *Van Velthem*, a.w., vs. 4970 e.v.
64. Willem de procurator, *Chronicon*, 73. Merkwaardigerwijze laat Bruch in de kanttekeningen bij Beka deze passage grotendeels weg, a.w., 262 aant. bij regel 24.
65. *Melis Stoke*, VIII, vs. 697: 'Binder port lach her Willem', etc. Vs. 705: 'Nu was dat heer vergadert al.' Willem de procurator, *Chronicon*, 72: Willem ' . . . ad insullam, que dicitur Duvelant, universo suorum cetu dicitur.'
66. *Melis Stoke*, VIII, vs.778, 9; *De Clerc*, 154 e.v. noemt 'Vlamingen ende . . . Jan van Renesse.'
67. *Joh. à Leidis*, a.w., 238 en *Divisiekron.* 357. Deze vermelden dat de Hollanders landden op Duiveland om de aldaar gelegerde Vlamingen te verdrijven. Als dit laatste waar was, zouden de Hollanders c.s. niet eerst 's avonds landen en zeker niet zonder voldoende beveiliging gaan slapen. Contra de *Tielse kroniek*, § 411, 97 en Schriverius, *Beschrivinge*, 306, die de Vlamingen noemen als degenen die de Hollanders verjoegen. *De Goudse kroniek*, 89, noemt als plaats van handeling 'Hueringh' waar Jan van Renesse de aanvoerder zou zijn geweest van de (niet nader omschreven) troepen. Cf. *De Clerc*, 154: 'Huningen'. Alleen *De Clerc* noemt Jan van Renesse; Sabbe, a.w., 267 neemt dit over. Merkwaardig is zijn visie ter verklaring van de Hollandse landing: 'Deze maatregel . . . is waarschijnlijk te wijten aan de vrees die de leiders beving om 's nachts met hun vloot op de Goude te blijven . .' Zierikzee ligt toch vlakbij (aan de Goude)?
68. *Melis Stoke*, VIII, vs. 827-876.
69. Volgens Hugenholtz, a.w., 33 werd de stad enkele weken lang vrijwel ononderbroken bestormd. Bij Stoke wordt alleen gefeest; Beka, de procurator en Van Velthem laten Gwijde spoedig zonder vermelding van wapenfeiten noordwaards trekken. In latere kronieken staat b.v. 'is krachtelicken weder gaen ligghen voor Zierikzee' (*Divisiekron.*).
70. *Melis Stoke*, VIII, vs. 877-1266 over de april-

maand 1304. Citaten over Gwijde per schip, resp. vs. 986, 1056, 7 etc.

71. Hugenholtz, a.w., 34. Ik heb zo ook mijn twijfels over het optreden van Ockenberg te Delft, waar een groot gevecht zou hebben plaatsgevonden. In de oudere kronieken is hiervan niets te vinden, het zij Hollands, hetzij Belgisch, behalve een vermelding bij *De Clerc*, 157.
72. *Beka*, a.w., 267 en de Clerc, t.a.p.
73. *Divisiekron.* 357. *Joh. à Leidis*, a.w., 259 noemt als aanvoerders 'Nicolao de Putta & Strenen Domino'. Volgens de *Goudse kroniek*, 91 'wort (Gwijde) daer (nl. in de slag bij IJsselmonde) zeer ghewont.'
74. *Melis Stoke*, VIII, vs. 1146, 7; *De Clerc*, t.a.p.: 'Die van Dordrecht vochten up dese tijt tegen den Vlamingen.' *Sabbe*, a.w., 274; 'Bij het terugtrekken langs de Yssel werd zijn leger, hoofdzakelijk bestaande uit Gentenaren, door een uitval van de bewoners van Dordrecht verrast en verslagen.' Zie ook zijn n. 74.
75. Zie bij n. 68 in de tekst. Vgl. *Stoke*, VIII, vs. 1146 met 1265 resp.: "t IJsselmonde, daer veel Vlamingen doot bleven.'; 'Si verloren an deser kere Scepe . . .'
76. Andere lezingen zijn uiteraard eveneens te verdedigen, bij voorbeeld dat de schepen die door de Dordrechtenaren veroverd werden, geenszins bij de Vlaamse 'hoofdmacht' behoorden of dat de strijd, die inderdaad te IJsselmonde plaatsvond, helemaal niet zo ongunstig uitpakte voor de Vlamingen als de Hollandse kroniekschrijvers ons willen laten geloven (maar waarom vermelden de Belgische chroniqueurs dan deze gevechten niet?).

13e Opgave van aanvulling en wijziging op de ledenlijst van september 1987

Nieuwe leden:

Bouwman, B., Woldbergweg 3, 8162 NS Epe.
Contemporaine geschiedenis van Ned. Indië/ Indonesië.

l'Ecluse, A. de, Uitterlier 36, 2678 VB, De Lier.
Algemeen.

Neut, Drs. R. van der, Merelstraat 156, 2352 VH Leiderdorp.
Napoleontische Tijd, geschiedenis kazernes, geschiedenis Verbindingsdienst.

Neuwenhuizen-Hendriksen, J. van, 40-Duivelsbruglaan, 'Marckhoek' 96, 4835 JG Breda
Algemeen.

Reijniers, A. Ceramstraat 6, 1782 CC Den Helder
Mobilisatie 1939, Meidagen 1940

Centrale Bibliotheek KLU, Postbus 2070, 2500 ES 's- Gravenhage.

Winter, Drs. R. de, Patrijsstraat 102, 3136 HD Vlaardingen
Algemeen

Opgezegd per 1-1-'90:

J.Ch. Allart, Statenlaan 83, 2582 GE 's-Gravenhage.
Drs. G.D. Cornelissen de Beer, Barnsteenhorst 160, 2592 EM 's-Gravenhage.
J. Gravenstijn, Dorpsstraat 254, 9605 Kiel-Windeweer.
P.J. de Haas, Floresstraat 48, 3312 HH Dordrecht.
C. Knulst, Sir Winston Churchillaan 795, 2287 AR Rijswijk.
R. Kuenen, Middachtenstraat 29, 4834 PB Breda.
M.M.T.M. Langemeyer, Delftlaan 25, 2023 LB Haarlem.
H.L.P. Mauer, Ida Gerhardtlaan 12, 2343 DA Oegstgeest.
H. Molman, Oeverlanden 10, 8332 KN Steenwijk.
W.M.J. Pijpers, Brouwerslaan 25, 6093 GG Heythuysen.
Drs. J.W. Rompelman, Postbus 1064, 3600 BB Maarssenbroek.
F.A.G. Schreurs, Gelreplein 20, 6067 Linne.
J.M. van Velzen, Wezelstraat 22, 2623 CK Delft.
J. van Viegen, Van Humboldstraat 125, Utrecht.
H.J. Wolf, Grote Spie 303, 4819 CV Breda.

Het bestuur deelt met leedwezen mee dat is overleden:

De heer J.C.M. Linssen, Oranjewoudstraat 34, 2552 RL 's-Gravenhage.
De heer F.J.A. Lutz, Bosuillaan 241, 3722 XM Bilthoven.
De heer A.A.C. Colenbrander, Joh. van Oldenbarneveltlaan 114, 2582 NZ 's-Gravenhage.

Wijziging:

Mevr. R. Geurtsen van Leeuwen wordt: Mevr. R. van Leeuwen, adres blijft ongewijzigd.
Lemstra, C., Julianalaan 40, 4101 JD Culemborg.
Schep, ir. M.T.A., Middenmolenlaan 145, 2807 EV Gouda.
J.A.Ph. Laguette, Grutto horst 5, 5361 SK Grave.

Ledenbestand:

Aantal leden 12 opgave:	475
Nieuwe leden:	6
	481
Opgezegd per 1-1-'90:	16
	465
Overleden:	3
	462

C. BLIJLEVEN

De rupspantserwagen Carden-Loyd Mark VI van het Nederlandse leger

Van 1928 tot 1931 is er onderhandeld door de Artillerie-Inrichtingen en de N.V. Nederlandsche Engelsche Technische Handelsmaatschappij over de aankoop van Carden-Loyd rupspantserwagens door het Nederlandse leger.
Toen werd er door de Minister van Defensie eindelijk toestemming verleend voor de aanschaf van zes stuks Carden-Loyd Mark VI rupspantserwagens. De kosten bedroegen ongeveer *f* 10.000,- per stuk. De fabriek kon echter, vanwege het commerciële succes, slechts vijf voertuigen leveren. Het betrof een speciale variant van de Mark VI, namelijk met twee pyramide-vormige kappen boven beide zitplaatsen. Hierdoor hadden de bestuurder en de schutter een betere bescherming.
De Minister stelde een bedrag van *f* 400,- beschikbaar voor de aanschaf van een aanhangwagen voor het vervoer van een rupspantserwagen.

De voertuigen werden ingedeeld bij het Korps Rijdende Artillerie. Op 5 januari 1932 kwam er een brief van de Minister van Defensie aan de Chef van de Generale Staf, waarin onder andere stond:

> 'Ik ken aan het gebruik van deze wagens hoofdzakelijk preventieve waarde toe voor het geval van ernstige woelingen. Nopens hun gebruik bij het Veldleger wensch Ik voorshands nog geen beslissing te nemen, zodat zij niet bij oefeningen in verband met andere wapens mogen worden gebezigd. In plaats van de meerbedoelde wagens met een indeelingsnummer of -letter aan te duiden, geef Ik er de voorkeur aan ze namen te geven.'

Ze kregen de namen van roofdieren: Panter, Lynx, Jaguar, Poema en Luipaard. De Lynx was het commandovoertuig en werd door de troep Lijn 10 genoemd. De voertuigen hadden eveneens civiele kentekenplaten. Vanaf foto's zijn te achterhalen: M 37270 (?), M 37271 (Luipaard) en M 37272 (Lynx).

In een rapport naar aanleiding van de in juli 1934 in Amsterdam verleende bijstand merkte de Bevelhebber van de 4e Militaire Afdeling, binnen wiens gebied Amsterdam lag, over de rupspantserwagens het volgende op:

'In de eerste plaats moet hetgeen het bestaande materieel heeft geleden spoedig worden hersteld. Zoo is aanschaffing van nieuwe rupsbanden zeer urgent, omdat de gebruikte banden belangrijk zijn afgesleten door het veelvuldig rijden over plaveisel, versperringen e.d.
Verstrekking van een tweede oplaadwagen is onvermijdelijk. Door de detachering op 10 juli van een tweetal pantserwagens uit Amsterdam naar 's-Gravenhage, was het opladen te Amsterdam zeer bemoeilijkt, omdat de enige oplaadwagen zich te 's-Gravenhage bevond.
Voorts zijn Ford lastauto's noodzakelijk voor het vervoer der rupswagens op den langen weg. Wellicht kunnen deze dan zoo worden ingericht dat afzonderlijke oplaadwagens niet nodig zijn. De thans aanwezige G.M.C. lastauto's vormen afgekeurd materieel van de School Compagnie Motor Dienst, hun snelheid bedraagt slechts 25 km, wat als gevolg had dat de rupspantserwagens 1½ uur na de wielpantserwagens in den avond van 6 juli te Amsterdam aankwamen.
Aan de rupswagens dient een eenvoudige periscoop te worden aangebracht om de verbinding achterwaarts te verzekeren.'

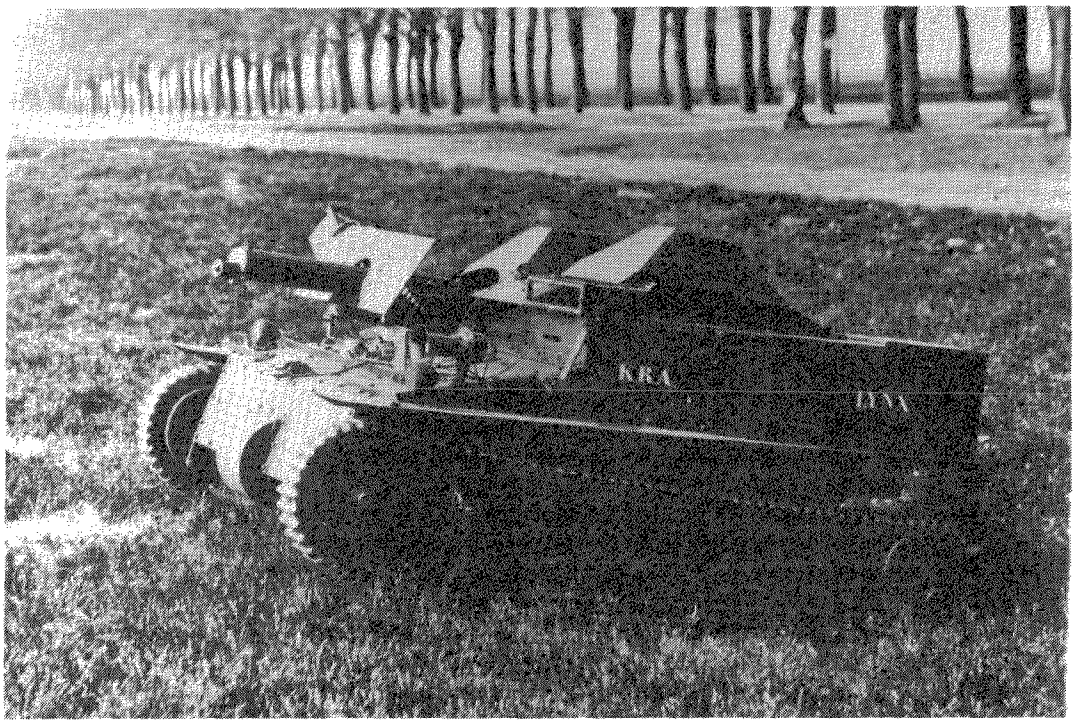

Vickers-Armstrong, Carden-Loyd Carrier in gebruik bij het Korps Rijdende Artillerie (Engels).

In 1940 was één rupspantserwagen ingedeeld bij het 1e Regiment Huzaren, gelegerd in de Prins Willem III kazerne te Amersfoort. Twee wagens waren ingedeeld bij het 3e Regiment Huzaren, gelegerd in de Alexander kazerne te Den Haag. In april 1940 werden deze twee wagens gedetacheerd op het vliegveld Waalhaven te Rotterdam. De laatste twee wagens waren ingedeeld bij het 4e Regiment Huzaren, gelegerd in de Boreelkazerne te Deventer.

De twee op het vliegveld Waalhaven gelegerde pantserwagens stonden onder bevel van Reserve-tweede-luitenant ir. F. des Tombe. Reeds bij de inleidende luchtaanvallen hadden beide voertuigen de laag overvliegende Duitse bommenwerpers onder vuur genomen. Door bominslag, waardoor de stuurinrichting defect raakte, werd één van de voertuigen al snel buiten gevecht gesteld.
Luitenant Des Tombe begaf zich met het tweede voertuig naar de noordzijde van het landingsterrein, waar hij positie koos. Door de explosies van twee in de onmiddellijke nabijheid inslaande bommen, werd ook dit voertuig dermate onder aarde bedolven, dat de mitrailleur onklaar raakte. Des Tombe verliet vervolgens het vliegveld om in een wat rustiger omgeving de mitrailleur te kunnen reinigen en herstellen.
Juist toen dit gebeurd was, kwamen in de directe omgeving enkele tientallen parachutisten aan de grond. Bij de poging hieraan te ontkomen, sloeg de motor af en was vervolgens niet meer op gang te krijgen. Luitenant Des Tombe en de chauffeur van het voertuig hadden geen andere keuze dan zich, met meeneming van zoveel mogelijk munitie en de mitrailleur, in veiligheid te brengen. Zij troffen nog enkele andere militairen aan, en gezamenlijk zetten ze de strijd tegen de Duitse parachutisten voort.
Toen alle munitie was verschoten, en zij een gesneuvelde en een gewonde hadden, moesten luitenant Des Tombe en de zijnen zich tenslotte aan de Duitsers overgeven.

De rupspantserwagens zijn buitgemaakt

door de Duitsers. Waar ze uiteindelijk terecht zijn gekomen, is niet bekend.

Technische gegevens:

Bouwjaar en merk	: 1930, Vickers Armstrong Ltd.
lengte	: 2,46 meter
breedte	: 1,75 meter
hoogte	: 1,22 meter
gewicht	: ± 1800 kg (volledig uitgerust).
max. snelheid	: 55 km/uur
opstapvermogen	: 30 cm
waadvermogen	: 60 cm
bewapening	: 1 mitrailleur Vickers, kal.7,7 mm. 1 mitrailleur M-20 (Lewis, reserve)

C.J.M. KRAMERS

Joodse legerkorpsen, ook in Nederland

In het verleden hebben verschillende Europese landen speciale legereenheden gekend, die geheel of grotendeels uit Joodse militairen waren samengesteld. Rond 1790 heeft naar verluidt een Joods korps van 400 man voor Warschau voorbeeldig tegenstand geboden aan de Russen. Hun optreden heeft de derde deling van Polen niet kunnen voorkomen. Ik heb begrepen dat het Duitse leger rond 1860 ook een Joods keurkorps gehad zou hebben.

Zoals bekend hebben in de beide wereldoorlogen Joodse eenheden in Britse dienst bestaan. In 1914 hadden de Turken veel Zionisten uit Palestina met neutrale schepen naar Egypte getransporteerd. Zij werden daar door de Britten in kampen ondergebracht. Enkelen hunner wensten in Britse militaire dienst tegen de Turken te vechten. Hoewel eigenlijk alleen Britse staatsburgers en onderdanen daarvoor in aanmerking kwamen is later toch besloten een niet gewapend muilezel-transportkorps op te richten. Van Joodse zijde is dit voorstel eerst als onvolwaardig van de hand gewezen maar het korps is er toch gekomen. Het heeft goede diensten verricht bij de troepen, die in 1915 landden op het Gallipoli schiereiland. Dit korps opereerde net als de andere eenheden in de gevarenzone en deed in dapperheid niet onder voor de gevechtseenheden.

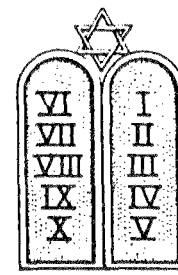

Na de evacuatie van Gallipoli is dit korps ontbonden, maar later heeft een Joodse eenheid bestaan, die in het Midden Oosten in Britse dienst heeft meegevochten. Het werd mede samengesteld uit in Engeland verblijvende Joden van elders. De behoefte aan mankracht was toegenomen en ook niet-Britse strijders waren welkom.
In de Tweede Wereldoorlog was er, meer

nog dan in 1914, weer Joodse belangstelling voor dienstneming in Britse strijdkrachten. Inmiddels was de Joods-Arabische tegenstelling gegroeid. De Britten wilden de Arabische wereld niet tegen zich in het harnas jagen en gingen schoorvoetend over tot het recruteren van Joden in het Middellandse Zeegebied. Voor hen werd aanvankelijk een auxiliary military pioneer korps opgericht van maximaal 1500 man. Joden dienden ook als chauffeurs in Montgomery's woestijnleger en in diverse functies in andere onderdelen. In persberichten werd alle vermelding van Joodse deelname in de Britse gelederen gecensureerd. In totaal moeten wel honderdduizend Joden daarbij in dienst zijn geweest.

Na 1815 omvatte de Amsterdamse Schutterij enige Joodse compagnieën. De mannen kwamen uit overwegend Joodse wijken in de stad; zij droegen de gewone schutterij uniformen. Overigens bestond er al vanaf 1686 een Joodse compagnie bij de schutterij in Suriname.
Pas in september 1944 is een apart Joods legioen opgericht. Dit heeft gevochten in Italië, is opgetreden in Duitsland en heeft Duitse krijgsgevangenen bewaakt in België en Nederland. Het korps nam niet deel aan de grote overwinningsparade in Londen in 1945 - het Arabische legioen van Glubb Pascha wel - en werd in 1946 ontbonden. Leden van het korps hadden inmiddels de toen door de Britten sterk beperkte immigratie van ontheemde Joden naar Palestina bevorderd. Later hebben ex-legionairs hun militaire vaardigheden in praktijk gebracht tegen de Britse bezettingsmacht in Palestina.

OOK IN NEDERLAND

In 1795 heeft een Joods gezelschap gevraagd te mogen worden toegelaten tot de toen opgerichte nationale garde te Amsterdam. De Portugese Joden waren tegen deze aanvraag geweest, de gardisten trouwens ook, want zij zagen hun korps als een besloten gezelschap.
Ook het Nederlandse leger heeft in de jaren dertig een uit Joodse dienstplichtigen samengestelde eenheid gehad. Omstreeks 1936/7 was er in Harderwijk een regiment gelegerd, dat voor een belangrijk deel bestond uit dienstplichtigen afkomstig uit Amsterdam en omstreken. Aangezien van de toenmalige Amsterdamse bevolking een hoog percentage Joods was, maakten van die militaire eenheid constant gemiddeld 100 à 150 Joodse dienstplichtigen deel uit. De regimentsleiding geloofde dat het in verband met ritueel voedsel en Joodse feestdagen het eenvoudigst zou zijn deze dienstplichtigen in een aparte compagnie onder te brengen. Deze proef mislukte al zeer spoedig, doordat de anderen meenden dat de betreffende compagnie werd voorgetrokken, onder meer wanneer zij op speciale Joodse feestdagen ontbrak. Ook de Joodse militairen zelf ervoeren deze - onbedoelde - voorkeursbehandeling en de reacties daarop als minder aangenaam. Daarop werden de Joodse dienstplichtigen over alle overige compagnieën verspreid.

In 1967 is in het Joods centrum in Arnhem een rituele keuken voor militairen opgericht. De Afdeling Dienstplichtzaken zou medewerken om Joodse dienstplichtigen naar die regio te dirigeren. Tegenwoordig is bij onze landmacht één Joods uniform-distinctief in gebruik: twee wetsrollen met een Davidsster voor de krijgsmachtrabbijnen.

LODEWIJK NAPOLEON

De redenen waarom voormelde Joodse korpsen werden opgericht zijn hierboven enigermate aangegeven. Het was in 1809 dat Lodewijk Napoleon, Koning van Holland, op meer ideële gronden, het initiatief nam tot het oprichten van een apart Joods korps. Na in het voorgaande jaar een fusie te hebben bewerkstelligd van twee bestaande hoogduitse Joodse congregaties in Amsterdam bracht zijn Koninklijk Besluit van 8 juli 1809 nr. 24 deze militaire eenheid.
Voordat Lodewijk Napoleon met dit initiatief kwam had admiraal De Winter, vlootvoogd van de Bataafse Republiek, getracht Joden voor de marine te recruteren. Dit mislukte door tegenwerking van de parnassijns, de toen zeer machtige administrateurs

der Joodse gemeenten. Men wilde toen namelijk de Joden tot de zeedienst opwekken en speciaal zorg dragen voor hun godsdienstige belangen op de schepen door het verstrekken van ritueel voedsel, het ter beschikking stellen van een vertrek om gezamenlijk te bidden en tal van andere faciliteiten. Bovendien zouden rijke Joden iedere Jood, die dienst zou nemen, een dukaat schenken.

De politiek van Lodewijk Napoleon ten opzichte van de Joden is te zien als een voortzetting van de maatregelen, die Keizer Napoleon in het gehele door hem bestuurde gebied had genomen. Hij had onder meer een bijeenkomst van Joodse notabelen belegd, die maatregelen moest beramen om van de Joden goede Fransen te maken. Lodewijk Napoleon nam dit werk in Holland ter hand in nauw overleg met de Joodse voorman Jonas Daniël Meier.

De considerans van dit besluit van 1809 luidde:

> 'Willende aan onze Israëlitische onderdanen de gelegenheid verschaffen om evenals alle ingezetenen tot de eer te worden toegelaten om tot verdediging van het vaderland mee te werken; En in aanmerking hebbende genomen dat sommigen onder hen door verschil van godsdienst zouden kunnen worden afgehouden om zich in een corps van onze armee te laten inlijven; En eindelijk alles begerende in het werk te stellen teneinde ieder de vrije oefening zijner godsdienst te verzekeren en alle bezwaren uit de weg te ruimen welke zich mochten opdoen tegen het verlangen dergenen, welke door hunne genegenheid of door behoefte een staat verkiezen, zich aan de edele loopbaan der wapenen te willen toewijden . . .'

De toelichtende brief bij dit besluit was niet ondertekend door de Minister van Oorlog maar door de voormalige patriot G.A.G. van der Capellen, toen minister van Eredienst en Binnenlandse Zaken. Hij schreef:

> 'Ik erken, Sire, in de volste kracht de heilzame bedoeling van Uwe Majesteit en gelove dat het voornaamste middel om de Israëliers uit de vernedering, waarin zich het gros bevindt, te redden is door hen tot de militaire stand op te leiden, een stand die een geoorloofde eerzucht inboezemt, die aanleiding tot een loffelijke emulatie geeft en zowel ten nutte van de staat als tot beschaving dergenen strekt, die zich daaraan toewijden. Ik erken wijders dat er zich onder de Israëliers een groot aantal lediggangers bevinden, die zich en der maatschappij ten laste leggen, hun leven in luiheid slijten en de geest van verderf van geslacht tot geslacht voortplanten. Zou dat geen separatisme kunnen daarstellen, hinderlijk voor de verdraagzaamheid en is er wel discipline te verwachten van onervaren niet-beroeps-kader? Maar het corps moet veel tot de beschaving van Uwer Majesteit's Israëlitische onderdanen bijdragen . . .'

Wel moest ervoor worden gewaakt dat geen luilakken zich zouden engageren. Tot zover de minister. uit wiens woorden wel blijkt hoe er alzo over Joden werd gedacht in die tijd.

Het leger was weinig opgetogen over de plannen voor het nieuwe korps: de kosten zouden evenredig uit de fondsen van andere reeds bestaande korpsen worden onttrokken. Als uniform was aangewezen dat van het onlangs opgeheven tweede regiment jagers: een groene rok met gele kraag en mouwopslagen, op de gepluimde sjako zou geen regimentsnummer komen. De vestingbouwkundige Krayenhoff was belast met de leiding van het korps. In overleg met de Joodse religieuze autoriteiten, wier medewerking essentieel was, waren drie vooraanstaande Joden voor benoeming tot officier aangewezen. De Portugees-Joodse congregatie, die meer welvarende leden telde, had weinig animo voor dit experiment.

De recrutering viel tegen. De eerste groep van vijftien man kwam uiterst schamel gekleed aan in het depot te Gorkum. Hier werden zij eerst op een hooizolder geconsigneerd. Er was meer belangstelling voor de functie van officier en onderofficier dan voor gewoon soldaat. Men had gedacht twee bataljons van elk 883 man te kunnen vullen, maar het aantal kwam nooit boven de 450 man. De leiding was niet ontevreden over de vorderingen van de troep maar het was niet

mogelijk om zulk een klein aantal in een aparte eenheid te handhaven. Op 17 oktober werd besloten tot suppressie van het korps. De meesten verlieten daarna de dienst.
Van Joodse zijde is naar voren gebracht, dat het Joodse volksdeel voor de oprichting van de Bataafse Republiek altijd Oranje had gesteund en niets wilde weten van patriotten en Franse nieuwigheden. Er is reden aan te nemen dat er ook om andere redenen weinig sympathie voor het experiment bestond. Ook de overige Nederlandse bevolking voelde weinig voor militaire dienst in Napoleontische legers, die in verre landen konden worden ingezet. In 1811 werd hier door de keizer conscriptie ingevoerd. Aanvankelijk was het juist aan dienstplichtige Joden niet toegestaan om remplaçant te stellen, een discriminatie die ongedaan werd gemaakt. Joden ontwikkelden zich tot remplaçantenbazen of te wel bemiddelaars bij dienstvervanging. Het was een lucratief beroep daar degene, die zich als plaatsvervanger aanbood, een hoog bedrag als provisie aan de remplaçantenbaas moest afstaan.

Bronnen:

- Een bijzonder korps, Eigen Haard 2.3.1901 p. 144.
- Zabo Jabotinsky, Die Jüdische Legion im Weltkrieg 1930.
- M.M. Lussanet de la Sabloniere, De Jewish Brigade en andere Joodse eenheden in de Tweede Wereldoorlog, Militaire Spectator 1969 p. 16.
- Lodewijk Napoleon en de Franse Tijd, Studia Rosenthaliana 1968 p. 66
- Koninklijke Besluiten met toelichtingen.

FILMDAG 'MARS ET HISTORIA'

De filmdag 1990 zal op 21 april a.s. gehouden worden in het Militaire Luchtvaart Museum te Soesterberg. Het tijdstip van aanvang is 10.00 uur.

Het programma luidt als volgt:
10.30-12.30 uur: Filmvertoning:
De Tweede Wereldoorlog, ingeleid door Drs. J.P.C.M. van Hoof;
Nederlands-Indië, ingeleid door Ir. W.L. Brocades Zaalberg.
13.00-14.00 uur: Pauze:
Voor diegenen die daar prijs op stellen is er gelegenheid om, tegen betaling, een aperitief te gebruiken of enkele broodjes te verorberen.
14.00-15.30 uur: Lezing:
door de Kolonel der Huzaren b.d. C.A. Heshusius over het militaire leven in Nederlands-Indië.
15.30 uur: Einde filmdag.

Het museum is per openbaar vervoer (bus) bereikbaar met:
Lijn 77: Baarn-Utrecht via Huis ter Heide, De Bilt, Halte Kampweg Soesterberg.
Lijn 52: Amersfoort-Utrecht via Laan van Vollenhove, Zeist, Halte 't Zwaantje Soesterberg.
Lijn 55 en 56 om en om.
Lijn 55: Amersfoort-Driebergen via Busstation Zeist.
Lijn 56: Amersfoort-Doorn-Wijk bij Duurstede via Busstation Zeist; in beide gevallen uitstappen bij Halte Kampweg Soesterberg.

Naschrift van de redactie:

In verband met het niet open zijn van het Militaire Luchtvaart Museum op zaterdag, is het noodzakelijk dat op 21 april a.s. bij de wachtcommandant op het Kamp van Zeist een lijst aanwezig is met de namen van de filmdagbezoekers. Komt U? Dan even een briefkaartje sturen aan: J. van den Berg, Cronestein 85, 2804 EL GOUDA of bellen (na 19.00 uur) 01820-34283. Op de briefkaart alleen vermelden Filmdag Mars et Historia en Uw naam.
Hartelijk dank voor Uw medewerking en tot de 21ste.

Drs. F.J.C.S. van den BERGH

Nijmegen en haar garnizoen (1760-1770)

Vanaf de eerste eeuw van onze jaartelling tot onze dagen is Nijmegen door zijn strategische ligging herhaaldelijk het toneel van gevechten en belegeringen geweest. Het is dan ook niet verwonderlijk dat deze stad zich ontwikkelde tot een belangrijke vesting aan de oostgrens van Nederland. Deze status behield het, met een korte onderbreking ten tijde van het Koninkrijk Holland, tot 1874. Er zijn wel enige studies gewijd aan zijn vestingwerken, maar tot nu toe heeft men altijd gezwegen over dat wat een vesting echt tot fort maakt, te weten het garnizoen. Nusteling's boek *Binnen de vesting Nijmegen* ging over de 'confessionele en demografische verhoudingen ten tijde van de Republiek', en de rol van het garnizoen in dit boekje beperkte zich, zoals meestal met soldaten op het toneel, tot die van figuranten. Artikelen over de militairen van een garnizoen in vredestijd ontbreken, zodat de kaart van dit onderwerp, ten minste wat Nijmegen aangaat, een maagdelijke vlakte vertoont.

In dit artikel wil ik graag wat meer licht werpen op wat de aanwezigheid van een garnizoen voor het achttiende-eeuwse Nijmegen betekende. Hiervoor is de periode 1760-1770 gekozen. Gedurende deze jaren was de Republiek neutraal, maar de garnizoenssterkte fluctueerde toch sterk onder de invloed van de Zevenjarige oorlog in Duitsland (1756-1763) en de daaropvolgende vredesperiode.

De bronnen, welke voor dit onderzoek gebruikt zijn, berusten alle in het gemeentearchief te Nijmegen. Hoewel ik mij ervan bewust ben dat hierdoor slechts één zijde van het geheel belicht wordt, is ervoor gekozen het garnizoensleven vanuit de optiek van de stad te benaderen. Gelukkig is er in het Oud Archief Nijmegen in het Gemeentearchief veel informatie te vinden. De raadssignaten, rentmeesters- en serviesgeldrekeningen leverden data op. Maar met name de bijlagen van de serviesgeldrekeningen bleken een ware goudmijn en toonden, en passant vermeld, tevens de toenemende bureaucratisering. In de onderzochte periode liepen zij namelijk uiteen van simpele reçu's tot complete overzichten per regiment, waarbij precies vermeld werd hoe sterk het regiment was en hoeveel iedere rang aan serviesgeld ontving.

Maar eerst een blik op het garnizoen zelf. Wat lag er gedurende die tien jaren binnen de nijmeegse wallen? De belangrijkste gegevens zijn te vinden in *Vredesgarnizoenen van 1715 tot 1795 en van 1815 tot 1940* van H. Ringoir. Er is ook een getypte lijst van dezelfde auteur die het Nijmeegse garnizoen in de jaren 1750-1760 vermeldde en er de regimentsorganisatie bijgaf. Uit deze publikaties en de bijlagen van de servies-geldrekeningen komt een garnizoen tevoorschijn dat voornamelijk uit detachementen van infanterie-eenheden bestaan heeft (zie bijlage). Verwonderlijk is dit niet. De infanterie was gedurende deze periode het goedkoopste wapen en infanteristen waren naar verhouding makkelijker onder dak te brengen dan cavaleristen. Kenmerkend voor de 18e eeuw is het feit dat regimenten meestal maar korte tijd in een garnizoen lagen, en na ongeveer drie jaar vertrokken. Dit om te voorkomen dat er te veel banden met een garnizoensplaats en haar ingezetenen ontstonden.

Nusteling kwam door een niet nader ge-

Dit artikel is gebaseerd op mijn kandidaatsscriptie uit 1983, getiteld 'Soldaten in een stad', welke o.a. berust in het gemeentearchief Nijmegen en op de Sectie Militaire Geschiedenis van de Landmachtstaf te 's-Gravenhage.

noemde gedetailleerde bron tot de conclusie dat het garnizoen in de jaren 1754-1761 gemiddeld 2217 man sterk was. Vermoedelijk baseerde hij zich op de getypte lijst van Ringoir. Uit de Nijmeegse serviesgeldrekeningen blijkt echter dat Ringoir en mogelijk ook Nusteling niet helemaal correct zijn. In de eerste plaats omdat op die rekeningen af en toe bataljons opduiken die Ringoir elders plaatst. Ten tweede is het zo dat op de lijst van Ringoir alleen maar bataljons genoemd worden, terwijl er op de rekeningen soms ook losse compagnieën van regimenten die elders liggen vermeld worden. Tenslotte houdt Nusteling geen rekening met het feit dat een regiment Zwitsers in Staatse dienst twee maal zo sterk was als een Nederlands regiment. Hoewel dit aan de hand van de bijlagen van de serviesgeldrekeningen pas vanaf 1766 te bewijzen is, is het aannemelijk dat het ook voor de voorgaande periode opgaat.

De in dit artikel voorkomende regimenten droegen in de achttiende eeuw bijna altijd een naam, te weten die van hun 'chef' of erekolonel. Stierf deze dan kreeg het regiment een andere naam. Een voorbeeld hiervan is het regiment Stolberg, dat, terwijl het in Nijmegen lag, omgedoopt werd tot regiment De Braauw. Deze gewoonte kan bij iemand die er geen weet van heeft en niet van de regimentsgenealogie op de hoogte is veel verwarring scheppen. Hierbij moet echter aangetekend worden dat in bijna alle Europese legers van die tijd dezelfde gewoonte gold.

De gevolgen voor de stad van de aanwezigheid van een garnizoen vallen uiteen in twee categorieën, financieel en sociaal. De financiële zullen als eerste behandeld worden.

DE FINANCIËLE GEVOLGEN

De aanwezigheid van het garnizoen bracht zowel uitgaven als inkomsten met zich mee. Aan de ene kant staan de serviesgelden en de soldij; aan de andere kant staan de bedragen die de gemeente ontving en uitbetaalde voor geleverd stro aan doortrekkende troepen, opbrengsten van het veergeld etc.

Wat waren die veelgenoemde serviesgelden, of logiesgelden nu eigenlijk? Hoewel er weinig consensus bestaat over de manier waarop de serviesgelden werden verstrekt, kan men algemeen stellen dat het bedragen waren waarmee de soldaten van het garnizoen hun onderdak betaalden. Er waren in het 18e eeuwse Nijmegen nog geen kazernes, zodat de soldaten zich bij particulieren in de kost moesten begeven of in herbergen onderdak moesten vinden. De betreffende bedragen, welke gedeeltelijk door het gewest en gedeeltelijk door de stad werden gedragen, werden beheerd door een serviesmeester, die lid van de gemeenteraad was en die deze periodieke uitkeringen deed aan een officier van het ontvangende onderdeel. De serviesmeesters konden voor onbepaalde tijd in functie blijven, dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld de burgemeesters, die een jaar in functie bleven. Om een indicatie te geven van het soort bedragen dat aan een compagnie werd uitgekeerd volgen hier twee voorbeelden.

De compagnie van luitenant-kolonel Von Wartensleben, van het 2e regiment Oranje-Nassau, ontving van 1 mei 1768 tot 30 april 1769 360 gulden, drie stuivers en zestien penningen voor in totaal 51 man. Anderzijds ontving de compagnie Zwitsers van majoor C. Sturler over dezelfde periode 655 gulden, vijf stuivers en negen penningen voor een totaal van 98 man.

De soldij werd aan de soldaten uitbetaald via een solliciteur. Dit was een financiële bemiddelaar tussen de betaalheer en de soldaten van een compagnie; elke compagnie had zijn eigen solliciteur. Deze schoot de kapitein de soldij voor en verrekende deze later, waarbij hij uiteraard rente in rekening bracht, met de gewestelijke kas. De soldij werd compagniesgewijs uitbetaald per zogenaamde 'Heeremaand'. Deze 'Heeremaanden' waren perioden van 42 dagen, waarvan er acht in een jaar voorkwamen. Daarnaast was er de zogenaamde 'korte maand' van 29 dagen. deze 'Heeremaanden' begonnen altijd op 1 januari, 13 februari, 26 maart, 7 mei, 18 juni, 30 juli, 10 september, 22 oktober; de 'korte maand' begon op 3 december. Zoals op elke regel was er echter ook hier wel een uitzondering en deze werd gevormd door de Zwitserse regimenten in

Staatse dienst. Deze regimenten kregen hun soldij per kalendermaand uitgekeerd en waren bovendien zoals gezegd bijna twee keer zo sterk als de nationale regimenten. Wat echter de soldaten werkelijk van hun soldij zagen, na inhouding van allerlei bedragen voor kleding, reparaties en dergelijke, was veelal net genoeg om van te leven. Als de militair dan nog gehuwd was, werd het helemaal een moeilijke situatie. Niet voor niets bepaalde de hertog van Saksen-Hildburghausen, garnizoenscommandant van 1747 tot 1759, in zijn algemene orders dat het voor de soldaten-vrouwen en -kinderen verboden was om te gaan bedelen. Een andere manier om aan meer geld te komen, was tijdens verlofperiodes te gaan werken. Dit was ook gewoonte in de buitenlandse legers van die tijd. In tegenstelling echter tot de buitenlandse legers, waar de soldaten iedere avond in hun kwartier terug moesten keren, kon in het Staatse leger de soldaat langere perioden wegblijven, mits hij het regiment een bepaald bedrag betaalde om anderen zijn wachten te laten lopen. Deze praktijk werd ook in Nijmegen toegepast, zoals wel blijkt uit de al eerder aangehaalde Generale Ordres uit 1750. Artikel III van deze maakt duidelijk dat:

> '(. . .) Geen Ruyter, Soldaat of Canonier zal uyt zijn Quartier op de straaten mogen verscheynen, ten zij in zijne Monteering, het Zijdgeweer op de zijde, de Haairen bijeen gebonden en altoos in behoorlijke propreteyt. Egter *de geene die bij borgeren arbeyden*, word gepermitteerd met een Keel zonde Zijdgeweer te gaan, als ook aan Ruyters, wanneer dezelve Fourage halen , ofte haare paarden na het water reyden (. . .).'

In de keuze van hun werk waren de militairen echter wel beperkt, want ze mochten geen werk doen dat al door de gilden verricht werd. Dat dit echter toch gebeurde blijkt wel uit een brief van de Nijmeegse magistraat van 10 januari 1761 aan de veldmaarschalk hertog Van Brunswijk-Wolffenbüttel, voogd over de minderjarige prins Willem V, kapitein-generaal van de Unie en bevelhebber over het leger. Hierin verzocht de magistraat de maarschalk ervoor te zorgen dat dit soort praktijken niet meer voor zouden komen.

ANDERE FINANCIËLE GEVOLGEN

In de rentmeestersrekeningen van de stad Nijmegen zijn veel posten te vinden die met het garnizoen of doortrekkende troepen te maken hebben. Sommige van deze posten zijn ieder jaar hetzelfde, andere verschillen van jaar tot jaar. De stad betaalde de brandstof voor de militaire wachtposten, betaalde het voerliedengilde voor het transport van ''s Lands Militie en haar bagagie' en keerde geld uit aan personen die aan doortrekkende troepen stro en karrevrachgeleverd hadden, zoals de formulering luidt. In de eerste jaren van de periode 1760-1770 ontving de rentmeester van Nijmegen zelf ook geld voor geleverd stro en karrevrachten van verschillende ontvangers, waarschijnlijk op ordonnantie van de Gedeputeerde Staten van het kwartier Nijmegen. Verondersteld mag worden dat het bij die karrevrachten om de tijdelijke leverantie van wagens met voerlui en paarden ging om de bagage van doortrekkende troepen te vervoeren. Tegenover al deze uitgaven mocht de rentmeester van de pachter van het veer over de Waal een deel van de veergelden van de overgezette troepen ontvangen, maar dit gebeurde niet op een regelmatige basis. In de rentmeestersrekeningen komen elk jaar twee bijzondere uitgaven voor. In de eerste plaats kreeg de garnizoenscommandant, gedurende deze jaren generaal-majoor (vanaf 14 maart 1766 luitenant-generaal) der cavalerie J.W. de Famars, twee keer per jaar een bedrag van *f* 300,-, dat bedoeld was om zijn kosten aan huishuur, brandstof en verlichting te dekken. Daarnaast kreeg hij in 1761 vrijheid van briefport, zolang hij commandant was. In de tweede plaats werd op nieuwjaarsdag aan de trompetters van elk bataljon of eskadron een luttel bedrag gegeven. Hoewel de veronderstelling voor de hand ligt, dat deze mannen geld kregen omdat ze op een nieuwjaarsviering gemusiceerd zouden hebben, ontbreekt hier bewijs.

CONCLUSIE

Het staat buiten kijf, dat de aanwezigheid van een garnizoen voor Nijmegen financiële gevolgen met zich meebracht. Deze gevolgen waren niet onverdeeld positief of negatief. Tegenover de uitbetalingen aan geld voor stro, karrevrachten en servies staan de bedragen die de soldaten, maar vooral de heren officieren konden uitgeven aan voeding, huur en kleding; iets wat de lokale middenstand ten goede kwam. Wat de serviesgelden betreft, deze betekenden natuurlijk een leuke verdienste voor diegenen die soldaten onderdak verleenden, maar daar staat tegenover, dat deze gelden voor een gedeelte door de stad zelf opgebracht moesten worden, zodat bij een groot garnizoen de uitgave aan serviesgelden vermoedelijk een zware last was.

DE SOCIALE GEVOLGEN

Wat bracht de aanwezigheid van een garnizoen behalve financiële consequenties met zich mee? Op deze vraag is maar een gebrekkig antwoord te geven, daar de gegevens, uit de raadssignaten en die in de sententieboeken voorkomen alleen betrekking hebben op uitzonderingsgevallen. Een van de dingen die opviel, is het feit, dat het merendeel van de zaken die uit het onderzoek naar voren kwamen, zich in de eerste helft van de onderzochte periode afspeelden, met name in de jaren tot 1763. Dit houdt vermoedelijk verband met het feit dat er in Nijmegen wegens met de Zevenjarige Oorlog in Duitsland een veel groter garnizoen lag dan normaal. We zien dan ook dat het aantal gevallen na het sluiten van de vrede van Hubertusburg (16 februari 1763) afneemt. Daar staat tegenover, dat toen het garnizoen tegen het einde van deze periode weer toenam, er geen toename van kwesties in de hierom genoemde bronnen blijkt. De sociale gevolgen van de aanwezigheid van het garnizoen vallen uiteen in zes categoriëen, te weten: soldaten in onderdak, de soldatenvrouwen en -kinderen, herbergiers en tappers, juridische zaken en miscellanea.

SOLDATEN IN ONDERDAK

Zoals hierboven gesteld, begaven de soldaten van het garnizoen zich in de kost. De ruiters moesten daarnaast hun paarden, die hun persoonlijk eigendom waren, stallen. Als er gebrek was aan passende kwartieren, moest er van overheidswege ingekwartierd worden, iets dat in Nijmegen in de onderzochte periode tweemaal voorkwam. Zowel in 1759 als in 1768 werden dakloze soldaten bij leden van de gilden onderdak gebracht. Dat de gewone musketiers en ruiters natuurlijk niet bij de rijke burgers, maar bij de armere ingezetenen werden gehuisvest, lag voor de hand. Aan hun accommodatie konden ze al helemaal geen eisen stellen. Reglementen schreven voor, dat twee soldaten samen recht hadden op één bed, een bepaling, die nog tot in de 19e eeuw van kracht bleef. Dit leven in achterbuurten was voor de gezondheidstoestand van de soldaten weinig bevorderlijk, om over die van hun vrouwen en kinderen maar te zwijgen. De vrijheid, die de soldaten genoten, bevorderde bovendien losbandigheid, het verkopen van uitrusting en desertie. Het maakte de dienst bovendien omslachtig, bij alarm moesten de soldaten letterlijk opgetrommeld worden om zich naar hun compagniesverzamelplaats te begeven.

Na de taptoe, om tien uur 's avonds, deden onderofficieren de ronde langs alle kwartieren om te controleren of alle soldaten inderdaad in hun kwartier waren. Daarna was het de verleners van onderdak ten strengste verboden 'hun' soldaten buiten de deur te laten. Blijkbaar waren de soldaten over de kwartieren in het Nijmeegse niet tevreden, want in 1767 probeerde een deel van het garnizoen zich, door middel van niet getekende inkwartieringsbiljetten, bij verschillende burgers en ingezetenen ingekwartierd te krijgen. Veel van de ontvangers van deze biljetten gingen erop in, veronderstellende dat de raad de inkwartiering goedgekeurd zou hebben. Dat had hij echter niet, en toen men erachter kwam gaf hij dan ook de burgers meteen toestemming om de militairen, die zich onder valse voorwendselen hadden ingekwartierd, het huis uit te zetten.

SOLDATENVROUWEN en -KINDEREN

De soldaten die in Nijmegen in garnizoen lagen konden er trouwen, maar niet zonder dat de geboden in de Nederduitse gereformeerde kerk waren afgeroepen. Zelfs niet gereformeerde soldaten moesten hun huwelijk aldaar laten afroepen. Allereerst diende de trouwlustige soldaat zich echter bij de kerk in te schrijven, waarbij hij een briefje van zijn kapitein mee diende te brengen en deze laatste bovendien een sergeant mee diende te zenden om te bevestigen, dat de soldaat permissie had in het huwelijk te treden. Als dit allemaal in orde was, werd het huwelijk drie maal afgeroepen met tussenpozen van twee weken. Soms kon echter deze periode niet in acht genomen worden, omdat het regiment waartoe de bruidegom behoorde naar een nieuw garnizoen vertrok. In zo'n geval deed de soldaat dan aan de magistraat een verzoek om inkorting van de periodes tussen de afroepingen. In 1760 kwam dit een keer voor, in 1761 twee keer, in 1763 drie keer. Ook hier lijkt een samenhang tussen het aantal verzoeken en de sterkte van het garnizoen. Het is niet zonder reden dat het hoogtepunt valt in 1763, wanneer het garnizoen drastisch ingekrompen wordt. Overigens ontbreekt ook hier de veronderstelde samenhang tegen het einde van de periode, wanneer het garnizoen weer toeneemt. Ook kwam het soms voor dat verzoeken door de raad geweigerd werden. Dit gebeurde eenmaal in 1764 en tweemaal in 1765.

Soldatenvrouwen en -kinderen vormden nog een ander probleem. Afgezien van het feit, dat ze af en toe bedelden, lieten de soldaten soms vrouw en kinderen achter als ze naar een nieuw garnizoen vertrokken. Dit had in de zeventiende eeuw zulke zwermen 'ruiter- of hou-kinderen' opgeleverd, dat de stad zich genoodzaakt zag voor hen in 1638 een Armen-Kinderen-Weeshuis op te richten. In het midden van de 18e eeuw viel het wel mee met die 'zwermen'. De Republiek was niet in oorlog en de raad had besloten, dat de vrouwen en kinderen hun mannen en vaders binnen drie dagen na het vertrek van de laatsten moesten volgen. Maar het gebeurde toch nog wel eens dat soldatenkinderen in het weeshuis opgenomen moesten worden. Ook hier dateren de verzoeken weer uit de eerste helft van de onderzochte periode. In 1761 waren er drie verzoeken. In 1763 werd een verzoek het kind van een deserteur op te nemen geweigerd, evenals in 1764 het verzoek om twee onmondige kinderen op te nemen, die wees waren geworden. Uit deze laatste weigering blijken de criteria, die de raad voor opname in het weeshuis hanteerde. In de eerste plaats moest de overleden vader in Nijmegen gelegerd zijn geweest, in de tweede plaats moesten eventuele kinderen in Nijmegen geboren zijn. Het is een keer voorgekomen dat achtergebleven kinderen de aanleiding werden tot een ruzie tussen de raad van Nijmegen en een bataljonscommandant. Hierbij ging het om de vraag wie er voor drie kinderen van de absente soldaat Ian Macormik van het IIe batalion van het regiment Schotten Marjoribanks moest zorgen. Deze was ter behandeling van een ziekte naar "t Hospital te London' gezonden en had vrouw en kinders te Nijmegen achtergelaten. Toen de raad op vertrek van het viertal aandrong, had zij ook de wijk genomen, de drie kinderen in armoe achterlatend. De bataljonscommandant was van mening dat Macormik's kroost als achtergelaten kinderen door de gemeente verzorgd dienden te worden, terwijl de raad daarentegen vond dat de kinderen bij het regiment behoorden. Deze ruzie liep zo hoog op dat de Nijmeegse magistraat zijn beklag deed bij de hertog Van Brunswijk-Wolfenbüttel. Maar de 'dikke hertog' heeft de Nijmeegse magistraat niet zijn zin gegeven, en uit de archieven van het Armen-Kinderen-Weeshuis blijkt dat de kinderen daar zijn opgenomen.

HERBERGIERS EN TAPPERS

Zoals in de eerste helft van het artikel uiteen is gezet, waren er waarschijnlijk in Nijmegen herbergen die soldaten onderdak brachten. Daarnaast waren er nog gewone herbergen, die echter wat militairen betrof, aan strenge beperkingen gebonden waren. In 1760 had de raad bepaald, dat tappers en herbergiers 's avonds na taptoe, om 10 uur, geen militairen meer mochten bedienen. Diegene

die dit verbod overtrad kon gestraft worden met een boete van zes goudguldens en zes weken verlies van nering. Een tweede overtreding zou met het dubbele bestraft worden. Tegelijkertijd werd de soldaten verboden om geld te spelen of te dobbelen en om op zon- en feestdagen de viool te spelen. Het is in die tien jaren die onderzocht zijn maar één keer voorgekomen, dat er een incident plaatsvond, dat belangrijk genoeg was om de aandacht van de raad te wekken. Dat was in 1765 toen een sergeant die wacht had in een herberg een kroes bier was gaan halen. Dit had de herbergier eerst geweigerd, daar het al na tienen was, maar later was dezelfde sergeant met versterking terug gekomen. Toen de herbergier hierop naar de hoofdwacht ging om redres te halen, kreeg hij ruzie met de officier van de wacht en werd gearresteerd. Uiteindelijk werd deze zaak in der minne geschikt en hoewel de herbergier schuldig geacht werd aan de hele affaire heeft men hem uiteindelijk zijn straf kwijtgescholden.

SOLDATEN EN DE WET

De soldaten werden in de 18e eeuw nu niet bepaald uit het meest ontwikkelde deel der natie gerecrutreerd. En hoewel de soldaten officieel 'vrijwilligers' waren die geen strafblad mochten hebben, was de situatie in werkelijkheid vaak anders. Vaak tekenden de mannen, na door een recruteringssergeant dronken gemaakt te zijn, of om aan honger of straf te ontkomen, als ze al niet simpelweg gekidnapt waren, zoals bijvoorbeeld voor het Pruisische leger gebeurde. Om een leger van dergelijke mannen in stand te houden was discipline nodig en dat was bij het Staatse leger niet het sterkste punt. Er werd blijkbaar nogal veel gedeserteerd. Direct of indirect konden soldaten nog wel eens aanleiding geven tot juridische problemen. De rechtspraak over militairen werd in deze periode algemeen door garnizoenskrijgsraden uitgeoefend. Daarnaast was er ook nog een burgerkrijgsraad in Nijmegen, maar deze had alleen maar gezag over de burgerwacht. Wat de misdadigheid van militairen aangaat waren er in het crimineel protocol van de Raad en in de bijlagen van het civiel protocol in de onderzochte periode in totaal zes gevallen te vinden. Een ex-soldaat, een deserteur uit het Pruisische leger, die na zijn desertie in het Staatse leger dienst had genomen en die wegens geweldpleging in de gevangenis was beland, probeerde daaruit met behulp van zijn zoon en een zakpistool te ontsnappen. Deze poging mislukte echter en kwam hem op openbare geseling, brandmerking en 30 jaar gevangenisstraf te staan. Een ander geval was dat van een ex-militair die bedelde en die blijkbaar krankzinnig geworden was. Verder vond er in 1761 een incidentje plaats toen een schildwacht een jongetje, dat naar zijn mening op het terrein van de wachtpost speelde, een klap met zijn geweer gaf. Een ander militair vroeg en kreeg toestemming om te mogen procederen tegen een schipper, die zijn reiszak zoekgemaakt had, en tenslotte was er nog het geval van een ex-militair, lijfknecht van generaalmajoor L.A. van Oyen, die de onhebbelijkheid had op andermans kosten inkopen te doen. Reden voor verbanning. Voeg daar nog het geval bij van de ruzie met de herbergier en we hebben onze zes gevallen compleet. Hierbuiten staat het geval van de man, die in 1766 tot drie weken water en brood veroordeeld werd, omdat hij een gevangene uit de hoofdwacht door een gat in het dak had helpen ontsnappen, maar van deze is het niet duidelijk of hij militair was. Daar de hoofdwacht (de huidige Waag) echter het militaire hoofdkwartier van de stad was, is dit wellicht het geval geweest. Tot de juridische zaken die (indirect) met de aanwezigheid van een garnizoen te maken hadden, behoorde ook een optreden tegen prostituees in de stad. In de 'Ordres en Regelementen', Generale Ordres, artikel X werd de heren regimentscommandanten bevolen, ervoor 'op te passen', dat er zich geen hoeren in het regiment ophielden, onder welke voorwendselen dan ook, en dat dergelijke dames meteen gearresteerd dienden te worden. Dit is in de onderzochte tien jaar vijfmaal gebeurd. De vrouwen werden meestal veroordeeld tot de draaikooi en verbanning. De draaikooi, die bij een hoek van de Waag stond was een kooi op een verticale spil, waarin de veroordeelde werd

rondgedraaid totdat misselijkheid erop volgde.
Er zijn twee gevallen bekend van militairen, die diensten verichtten ten behoeve van anderen. In 1760 dienden de predikant van de Waalse gemeente te Nijmegen en een chirurgijn-majoor van het regiment Zwitsers Esscher uit naam van de familie in Zwitserland een verzoek in om de boedel van een in Nijmegen levende, krankzinnig geworden Zwitserse koopman te mogen beheren. In 1764 verzocht een ex-soldaat van het regiment van Brakel, die in Nijmegen zijn brood verdiende met het aanleggen van straten, om te mogen worden aangesteld als stadsarbeider of om voor de winter, waarin hij niet kon werken, een douceur te krijgen. Hij kreeg beide.

RELATIES GARNIZOENS-COMMANDANT EN RAAD

Gedurende de onderzochte periode was luitenant-generaal J.W. de Famars garnizoenscommandant. Hij was in december 1759 door de hertog van Brunswijk benoemd. In de Raadssignaten was er niets te vinden dat op enige onenigheid tussen garnizoenscommandant en raad zou kunnen wijzen. De reden hiervoor was dat de erfstadhouder na 1747 zijn invloed kon laten gelden bij de henoeming van een stadsbestuur. Wel heeft de raad af en toe aan de hertog van Brunswijk-Wolffenbüttel gevraagd generaal De Famars bepaalde bevelen te geven, zoals in de zaak van de soldaten, die gildeambachten uitoefenden. De raad kende de garnizoenscommandant vrijdom van alle briefport en zeshonderd gulden per jaar toe. Met de voorganger van De Famars, kolonel-commandant J.H. van Mörner, hadden de Nijmeegse vroede vaderen heel wat minder geluk gehad. Deze man was kolonel-commandant in het regiment waarvan de gouverneur van de stad, Lodewijk prins van Saksen-Hildburghausen kolonel was. Waarschijnlijk is hij tijdelijk gouverneur van de stad geweest nadat Saksen-Hildburghausen overleden was.
Tijdens zijn gouverneurschap beging hij in ieder geval een daad, die de Nijmeegse raad hem niet in dank afnam. Op 8 oktober 1759 legde de raad aan Engelbert de Man, die Nijmegen op de landdag vertegenwoordigde, om 'erheffelijke redenen' huisarrest op en ontsloeg men hem van zijn taak. De dag daarop merkte de raad echter tot haar grote verbazing en ontsteltenis, dat De Man met drie andere personen in een koets met een militair escorte van een onderofficier en twaalf dragonders de stad had verlaten. Dit escorte was hem door Van Mörner verleend en had hem tot aan de Kleefse grens begeleid. De raad eiste boos 'eclatante satisfactie' bij de hertog van Brunswijk. Uit een brief van 23 april 1760 blijkt dat Van Mörner zich inderdaad bij de hertog heeft moeten verantwoorden en dat hij vervangen werd, maar de gewenste 'satisfactie' had Nijmegen nog niet gekregen en men zou de man graag voor de krijgsraad gezien hebben. Op 3 september van dat jaar vermeldde men deze affaire nog eens in een brief aan Brunswijk, maar uiteindelijk nam de raad in 1761 genoegen met zodanige satisfactie, als de regering haar wilde geven. Uit een brief van Brunswijk blijkt tenslotte, dat Van Morner overgeplaatst is naar de citadel van Namen, waardoor zijn plaats als grootmajoor binnen de vesting Nijmegen vacant is geworden.

MISCELLANEA

ZIEKEN

Zoals iedereen werden ook de manschappen van het Nijmeegse garnizoen weleens ziek. Dit zal zeker bevorderd zijn door de onhygiënische toestanden in een kleine vestingstad, waar iedereen dicht op elkaar moest leven. In tegenstelling tot andere grotere garnizoenssteden had Nijmegen geen militair hospitaal. Mogelijk werden zieke militairen in het Burger-Gasthuis opgenomen. In noodgevallen (zoals bij een eventuele belegering) was dat wel het geval. In ieder geval waren er de militaire chirurgijns. Nadat in de Oostenrijkse Successieoorlog gebreken aan het licht waren gekomen, had er een hervorming van de militair-geneeskundige dienst plaatsgevonden, waarbij de compagnieschirurgijns werden afgedankt en alleen de chirurgijns-majoor overbleven. Elk bataljon

en elke vier compagnieën cavalerie hadden er één. Hun bezoldiging werd verhoogd, er werden examens ingesteld en men maakte hun positie permanent. Zoals te verwachten viel, vormden de Zwitsers ook hier weer een uitzondering. Want zij behielden naast de chirurgijn-majoor per bataljon twee secretarissen en chirurgijns (sic!) per compagnie. Naast de soldij, die de chirurgijns ontvingen, mochten ze ook nog bijverdienen. Zij werden betaald voor het behandelen van geslachtsziekten, het visiteren van soldatenvrouwen en -kinderen en het scheren van soldaten van het regiment. Bovendien mochten zij, indien het lokale chirurgijnsgilde hier geen bezwaar tegen had, niet-militairen behandelen. In Nijmegen had het ambt van Chirurgijns en Barbiers echter wel bezwaar, zodat in 1759 de raad iedereen in militaire dienst, iedere vreemdeling en ieder die geen burger was, verbood om zonder toestemming van de burgemeesters het beroep van chirurgijn uit te oefenen. Zieken mochten zich evenmin bij dit soort mensen laten behandelen. Op overtreding van dit gebod stond een boete van vier goudguldens.

CONCLUSIE

In dit artikel is geprobeerd een bijdrage te leveren aan de geschiedenis van het Nijmeegse garnizoen en militaire geschiedenis in het algemeen. Het valt op, dat er tot nu toe nog niet veel aan garnizoensgeschiedenis gedaan is, en het is dan ook duidelijk, dat er nog veel gedaan moet worden om een beeld te krijgen van de manier waarop een garnizoen in vredestijd binnen een stad functioneerde. Hierbij geldt juist dat het onderzoek op de vredestijd geconcentreerd dient te worden, en de oorlogstijd wat de republiek in de achttiende eeuw betreft, met recht als iets abnormaals gezien mag worden. Onderzoek zal zich voornamelijk dienen te concentreren op de in de verschillende garnizoenssteden aanwezige bronnen, hoewel deze natuurlijk van stad tot stad kunnen verschillen. In het kader van de belangstelling voor de sociale geschiedschrijving van legers, mogen ook de garnizoenen niet vergeten worden. Hopelijk is dit artikel een kleine aanzet tot verder onderzoek op dit gebied.

BIJLAGE

Lijst van alle militaire eenheden die gedurende de periode van 1 januari 1760 tot 1 januari 1770 in Nijmegen in garnizoen gelegen hebben, met aankomst en vertrekdata.

Bij deze lijst is uitgegaan van de serviesgeldrekeningen in het Oud-Archief Nijmegen en Ringoir's *Vredesgarnizoenen van 1715 tot 1795 en van 1815 tot 1940*. Eenheden, die door de rekeningen wel, maar door Ringoir niet genoemd worden, omdat zij volgens hem elders in garnizoen lagen, zijn cursief, met verwijzing naar hun garnizoen volgens Ringoir en de aanduiding van de pagina. De bataljons zijn aangeduid met romeinse cijfers (bijvoorbeeld *I/ d'Envie* betekent Ie bataljon, regiment d'Envie). De aankomstdata worden aangegeven door een hoofdletter A, de vertrekdata door een hoofdletter V.

INFANTERIE

1760 *II/Holstein-Gottorp* (V: 5 mei 1760, volgens Ringoir in deze tijd in Schoonhoven en Veere; p. 22.).

1760-1761 *drie compagnieën Glinstra* (II/ 1 Aylva?) (V: 6 mei 1760, grenadierscompagnie V: 2 april 1761, volgens Ringoir nog tot 1762 in Nijmegen, p. 18).

1760 *I/Van Lewe* (V: 7 mei 1760; volgens Ringoir nog in Nijmegen tot en met 1761, p. 19).

1760 *II/Van Rechteren* (V: 30 mei 1760).

1760 *Regiment Zwitserse Esscher* (V: I, 14 juni; II 20 juni; wordt door Ringoir in 1760 in 's-Hertogenbosch geplaatst, p. 47).
1760-1763 *Regiment Schotten Majoribanks* (I, A: 21 juni 1760, V: 14 april 1763; II, A: 27 juni 1760, V: 14 april 1763).
1760-1763 *Regiment Villegas* (I, A: 30 mei 1760, V: 14 april 1760; II, A: 15 juni 1760, V: 14 april 1763. Volgens Ringoir vertrok het regiment al in 1761 naar Gorinchem en Heusden, na in 1759 naar Nijmegen gekomen te zijn, p. 38.).
1760-1761 bataljon van *regiment Prins van Baden-Durlach* (V: 3 april 1761).
1760-1763 *I/Van Brakel* (V: 20 april 1763.).
1760-1762 *II/Van Lewe* (A: 20 mei 1760, zes compagniëen verlaten op 29 maart 1761 de stad, de grenadierscompagnie pas op 26 mei 1762. Zie Ringoir, p. 19.).
1760-1762 *Bataljon van de Erfstadhouder* (A: 21 mei 1760, V: 19 april 1762. Het is de auteur niet duidelijk geworden welke eenheid hier bedoeld is).
1761-1763 *I/Aylva* (A: 10 mei 1761, V: 6 mei 1763).
1761-1763 *I/d'Envie* (A: 16 april 1761, zes compagniëen te Nijmegen tot 15 mei 1762, grenadierscompagnie tot 14 april 1763).
1762-1763 *Regiment Onderwater* (I, A: 26 mei 1762. V: 11 mei 1763; II, A: 26 mei 1762, V: 16 april 1763).
1763-1767 *II/Thierry* (II/Lindtmann) (I, A: 20 april 1763, V: 6 april 1767).
1763-1769 *I/Oranje-Nassau no 2* (A: 15 mei 1763, V: 31 maart 1769).
1763-1767 *I/Prins van Stolberg* (vanaf 29 april 1764 De Braauw) (A: 7 mei 1763, V: 1 april 1767).
1763-1767 *Regiment Schotten Gordon* (I, A: 11 mei 1763, V: 9 april 1767; II, A: 13 mei 1763, V: 1 april 1767).
1767-1768 *Regiment Schotten Stuart* (I, A: 14 april 1767, V: 4 april 1768; II, A: 6 april 1767, V: 1 april 1768. Ringoir wijkt hier af. Volgens hem lag in die jaren telkens maar één bataljon van het regiment in Nijmegen. Het andere lag volgens hem in 1767 in Ieperen en in 1768 in Tholen, Lillo en de Scheldeforten, p. 43.).
1767-1769 *Regiment Zwitsers Sturler* (I, A: 28 april 1767, V: 4 april 1769: II, A: 26 april 1767, V: 9 april 1769).
1768-1773 *Regiment Oranje-Nassau no 3* (I, A: 17 mei 1768; II, A: 7 mei 1768).
1769-1774 *Regiment Waldeck no 2* (I, A: 6 april 1769; II A: 7 april 1769).
1769-1771 *I/Regiment Waldeck no 1* (A: 30 april 1769).

CAVALERIE

1760-1763 eskadron van *regiment Van Eck* (V: 26 april 1763).
1760-1762 twee eskadrons *Dragonders Trips* (V: 3 mei 1762, volgens Ringoir vanaf 24 mei 1748 Bylandt, p. 87).
1762-1763 twee eskadrons *Van Cannenburg* (A: 5 mei 1762, V: 5 april 1763. Volgens Ringoir vanaf 1760 in Nijmegen, p. 83).
1763-1767 twee eskadrons *Van Rechteren* (A: 25 april 1763, V: 1 april 1767).
1767-1770 twee eskadrons Oranje-Karabiniers (A: 8 april 1767, V: 1 april 1770.

ARTILLERIE

1760-1768 *Compagnie artillerie van Ulrich Mooser* (V: 21 april 1768. Volgens Ringoir lag de compagnie van 1753 tot 1765 verdeeld over Arnhem, Nijmegen en fort Sint Andries. Vanaf 1765 tot het vertrek in 1768 was het verdeeld over Arnhem en Nijmegen. Het vertrok naar Breda, Klundert, Veere en Willemstad, p. 105 1).

1768-1773 *Compagnie artillerie van David Emanuel Musley* (A: 21 april 1768). Was verdeeld over Arnhem en Nijmegen, kwam uit Namen en vertrok naar 's-Hertogenbosch en Heusden, p. 106 o).

GEBRUIKTE BRONNEN:

Gemeenterchief Nijmegen, Oud Archief Nijmegen:
OAN 125, OAN 148, OAN 177, OAN 178, OAN 179, OAN 182, OAN 183, OAN 184, OAN 185, OAN 186, OAN 300, OAN 996, OAN 997, OAN 998, OAN 999, OAN 1000, OAN 1001, OAN 1002, OAN 1003, OAN 1013, OAN 1014, OAN 2984, OAN 2985, OAN 2992-2995, OAN 3000, OAN 3001, OAN 3002, OAN 3003, OAN 3004, OAN 3005.

Oud Rechterlijk Archief Nijmegen:
ORAN 171, ORAN 353.

Archief beide Weeshuizen:

ABW 158.

Ordres en regelementen voor den dienst in het guarnisoen der Stadt Nijmegen en onderhorige forten, gearresteert op 1 september 1750, Nijmegen, 1750 (Archivaris 13).

Gebruikte Literatuur:

Antony Brett-James, *Life in Wellington's Army*, London, 1972.
A.Th. van Deursen, De Staat van Oorlog en de Generale Repartitie in de jonge Republiek, in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, no. 91, pp.
A.Th. van Deursen, *Het Kopergeld van de gouden eeuw. Volk en overheid*, Assen, 1979.
R. Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot aan de val der Republiek*, 's-Gravenhage, 1922.
Hein van Iersel, *'. . . In een land, daar de justitie vigeerd'*, Nijmegen, 1981 (kandidaatsscriptie).
J.A.B.M. de Jong, *Het Oud archief der gemeente Nijmegen, Nijmegen*, 1960.
A.H.W. Kerkhoff, *Over de geneeskundige verzorging in het Staatse Leger*, Nijmegen, 1976.
J. Mollo, M. McGregor, *Uniforms of the Seven Years War*, Poole, 1977.
H.P.H. Nusteling, *Binnen de vesting Nijmegen. Confessionele en demografische verhoudingen ten tijde van de Republiek*, Zutphen, 1979.
F.J.G. Ten Raa, *Het Staatse Leger 1568-1795*, 's-Gravenhage, 1950.
C. Rieter Michelotti, *Van '. . . slechte stadse vrouwen'*, Nijmegen, 1980 (Scriptie voor studie geschiedenis MOII).
H. Ringoir, *Vredesgarnizoenen van 1715 tot 1795 en 1815 tot 1940*, The Hague, 1980 (Bijdragen van de Sectie Militaire Geschiedenis, no 8).
H. Ringoir, *Hoofdofficieren der infanterie van 1568 tot 1813*, 's-Gravenhage, 1981 (Bijdragen van de Sectie Militaire Geschiedenis, no 9).
H. Ringoir, *Nederlandse Generaals van 1558 tot 1940*, 's- Gravenhage, 1981 (Bijdragen van de Sectie Militaire Geschiedenis. no. 10).
H.D.J. van Schevichaven, *Oud-Nijmegen's Kerken, Kloosters, Godshuizen, Stichtingen en Openbare gebouwen*, Nijmegen 1909.
H.L. Zwitser, De controle op de rekeningen van de solliciteurs-militair door de kapiteins in het Staatse Leger, in: *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis*, I.

VRAGEN VAN LEDEN

Welke oud Semaranger (of andere wetenschapdrager) kan mij nader informeren over het fort Pontjol, dat aan de oostzijde van de renbaan heeft gelegen in West-Semarang? Bij voorbaat hartelijk dank.

A.F. Lancker
(correspondent afd. 8)
Nieuw adres:
Weidemolen 56
1703 TB Heerhugowaard
Tel.: 02207-43 171

VERENIGINGSDAS

De belangstelling voor de verenigingsdas is zodanig gering, dat besloten is deze niet te laten vervaardigen. Het bestuur is zich er uiteraard van bewust dat dit voor degenen die een das hadden besteld, zeer teleurstellend is. Een investering van ± *f* 3.500,- (minimum afname van 250 stuks) is echter onverantwoord. Dat de beslissing, niet tot bestellen over te gaan, pas nu is genomen, komt omdat langdurig naar een oplossing is gezocht. Voor dat lange wachten bieden wij U onze excuses aan. De penningmeester is inmiddels begonnen met het terugstorten van de diverse overschrijvingen.

Het bestuur

DANKBETUIGING

In de verste verte had ik niet kunnen bevroeden dat er zoveel reactie zou loskomen op mijn verzoek om inlichtingen inzake het boekwerk 'Generaal Taillehaeck deel II'.
Het begon met vele telefoontjes, toen toezending van schriftelijke informatie, artikelen over de schrijver (hoogst interessant!!!), fotocopieën van titelbladen and last but not least het aanbod van overname tegen een vriendschapsprijs door een collega-correspondent. Aan allen betuig ik gaarne mijn grote erkentelijkheid voor de op enigerlei wijze betoonde belangstelling.

A.F. Lancker
(correspondent afd. 8)

In beperkte mate wordt een studie, getiteld '1000 jaar Oorlog' van de hand van dr. F. Snapper verspreid. Deze studie, ongeveer 170 bladzijden, behandelt de defensie zoals deze zich gedurende de laatste 1000 jaar in ons land heeft ontwikkeld. Een voorspel, dat de tegengestelde opvattingen van Grieken en Romeinen, Germanen en Christenen behandelt, gaat hieraan vooraf. Onderzocht wordt in hoeverre het mogelijk zal zijn dat leden van 'Mars et Historia' en andere belangstellenden een exemplaar van deze studie zouden kunnen verkrijgen tegen een prijs van ongeveer *f* 25,-. Zij die hiervoor belangstelling hebben worden verzocht zich te wenden tot

Dr. F. Snapper
Burgemeester Patijnlaan 136
2585 B.M. 's-Gravenhage
Tel.: 070-3 507 062

Gelegenheidsenveloppe reünie Hr.Ms. Karel Doorman (R 81)

Op 20 april 1990 zal door 'FDC REÜNIES' de eerste gelegenheidsenveloppe worden uitgegeven in het kader van reünies. Deze enveloppe zal zijn gewijd aan de reünie 'Vliegkampschip Hr.Ms. Karel Doorman' welke op het marinevliegkamp Valkenburg zal worden gehouden.

Bestelling door storting van *f* 5,- per stuk op postbanknummer 26 77 677 t.n.v. FDC REÜNIES, Nes 42, 1741 NJ Schagen, met vermelding van het aantal enveloppen FDC REÜNIES, No. 1 (Hr.Ms. Karel Doorman). Indien toezending in een omslag (enveloppe) wordt gewenst dient *f* 6,- per enveloppe overgemaakt te worden.

Het is wenselijk de enveloppe per omgaande te bestellen doch uiterlijk **vóór 30 maart 1990**. De bestellingen zullen in volgorde van binnenkomst worden behandeld. Verzending geschiedt in de week ná 20 april 1990.

Bestellingen na 30 maart 1990 dienen te worden verhoogd met *f* 1,- per enveloppe. Informatie n.a.v. bovenstaande tel. 02240-13101/02230-31781.

DE DONDERBUS

Inkoop Verkoop Ruil

Antieke wapens, Orden, Militaria, Uniformen, Uitrustingsstukken, Documentatie Eerste en Tweede Wereldoorlog. Aankopen van gehele verzamelingen.

Adres:
Oostzeedijk beneden 231 A
3061 VW Rotterdam.
Geopend: vrijdag 19-21 uur,
zaterdag 10-18 uur.
Telefoon: 010-4140267
01862-2338
3274 ZJ Blaaksedijk - NL